

خرداد ۱۴۰۱
مسلسل: ۱۸۲۳۴

**ارزیابی مفاد برنامه‌های توسعه پنج‌ساله
پیرامون نهادهای دینی - حوزوی
(ملاحظات سیاستی درباره برنامه هفتم توسعه)**

مرکز پژوهش‌ها
مجلس شورای اسلامی

کد موضوعی: ۲۷۰
شماره مسلسل: ۱۸۲۳۴

شناسنامه گزارش

عنوان گزارش: ارزیابی مفاد برنامه‌های توسعه پنج‌ساله پیرامون نهادهای دینی- حوزوی (ملاحظات سیاستی درباره برنامه هفتم توسعه)

نام دفتر: مطالعات فرهنگی و آموزش

تهیه و تدوین‌کنندگان: محمدمبین خوانساری، رضا مستمع

ناظران علمی: موسی بیات، کمیل قیدرلو

ویراستار تخصصی: —

ویراستار ادبی: —

واژه‌های کلیدی:

۱. نهادهای دینی
۲. مراکز حوزوی
۳. حوزه علمیه
۴. برنامه توسعه

تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۳/۹

به نام خدا

فهرست مطالب

۱	خلاصه مدیریتی
۲	مقدمه
۳	۱. تحلیل جایگاه و وضعیت مراکز حوزوی و دینی در قوانین برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری اسلامی ایران
۳	قانون برنامه پنج‌ساله اول توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۸)
۴	قانون برنامه پنج‌ساله دوم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۳)
۵	قانون برنامه پنج‌ساله سوم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۹)
۸	قانون برنامه پنج‌ساله چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۳)
۱۰	قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۹)
۱۳	قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۶)
۱۴	قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور
۱۶	۲. احصا و دسته‌بندی احکام برنامه‌های توسعه درباره مراکز دینی حوزوی
۲۱	۳. ملاحظات سیاستگذاری در برنامه هفتم توسعه
۲۵	جمع‌بندی
۲۷	منابع و مأخذ

ارزیابی مفاد برنامه‌های توسعه پنج‌ساله پیرامون نهادهای دینی - حوزوی (ملاحظات سیاستی درباره برنامه هفتم توسعه)

خلاصه مدیریتی

در این گزارش سعی شده تطور تدوین احکام پیرامون مراکز دینی و حوزوی در برنامه‌های توسعه، تحلیل و بررسی شود. در برنامه‌های ۶گانه توسعه و قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور - به صورت صریح یا تلویحی - احکام و مفادی که در جهت حمایت و یا تنظیم‌گری این مراکز تدوین شده، استخراج و اهداف راهبردی آن بیان شده است. هدف این گزارش، تبیین نوع نگاه برنامه‌های توسعه به نهادهای دینی به خصوص مراکز مرتبط با حوزه علمیه است. در برنامه‌های اول و دوم توسعه، رویکرد و نگرش برنامه‌ها بیشتر معطوف به مسائل اقتصادی کشور و برنامه‌های سازندگی بعد از دوران دفاع مقدس بوده، لذا در احکام این دو برنامه کمترین توجه به بخش فرهنگ و دین شده است. در برنامه سوم، قوانین مصرح‌تری نسبت به دستگاه‌های دینی مشاهده می‌شود و معافیت‌ها و برنامه‌هایی برای جنبه‌های تبلیغی، آموزشی و تحقیقات دینی ملاحظه شده است. در برنامه چهارم توسعه برخی از احکام برنامه‌های قبل، تنفیذ شده یا به صورت تفصیلی حمایت‌هایی از پژوهش‌های دینی و توجه به مبلغین دینی لحاظ شده است. در برنامه پنجم توسعه سعی شده که منظر متفاوتی به دستگاه‌ها و مراکز دینی شود لذا نهادهای دینی در کنار سایر نهادهای فرهنگی آورده شده و برای آنها احکامی در ابعاد گوناگون تبلیغی، آموزشی و پژوهشی تدوین شده است. برنامه ششم توسعه نیز با توجه به تصویب قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه، نگاهی حداقلی و حمایت‌محور به این مراکز داشته است.

در بررسی قوانین برنامه پنج‌ساله جمهوری اسلامی مشخص شد در تدوین احکام، انسجام و یکپارچگی و استراتژی مشخصی نسبت به مراکز دینی - حوزوی وجود نداشته است. از این حیث تدوین مفاد مرتبط با نهادهای حوزوی نه تنها رویکرد مشخصی را ندارد، بلکه به صورت پراکنده و نگاه روزمرگی تنها برخی از مواد و تبصره‌ها در قوانین برنامه توسعه لحاظ شده است. از این رو مقتضی است در تدوین قانون برنامه هفتم توسعه (در تعامل با نهادهای حوزوی)، رویکردهای سه‌گانه تبلیغی، آموزشی تربیتی و پژوهشی مد نظر قرار گیرد و نقش مراکز حوزوی بر اساس کارکردهای مزبور در برنامه‌های مرتبط مانند تبلیغ و فرهنگ دینی، آموزش و تحقیقات دینی به عنوان دستگاه اصلی در کنار دیگر نهادها و دستگاه‌ها روشن و عملیاتی باشد تا از ظرفیت آنها - اعم از ظرفیت دانشی، نیروی انسانی و غیره - در ابعاد گوناگون تبلیغ و فرهنگ، آموزش و پژوهش و غیره استفاده بهینه و حداکثری شود. همچنین باید در تدوین سایر احکام اقتصادی، اجتماعی و غیره نقش زمینه‌ای نهاد دین مد نظر قرار گیرد. در مجموع چنانچه بخواهیم سیاستگذاری فرهنگی میان مدت در استفاده از ظرفیت مراکز دینی حوزوی داشته باشیم، باید در برنامه‌های توسعه به صورتی هدفمند، سازوکار حمایتی و مجزا لحاظ شود و بهره‌گیری از این مراکز در سایر ابعاد برنامه توسعه به شکل فرابخشی مبنا قرار گیرد.

مقدمه

از آغاز جمهوری اسلامی، ۶ برنامه توسعه، در جهت پیشرفت اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی تدوین و اجرا شده است که برنامه ششم توسعه در انتهای مسیر خود قرار دارد. اکنون که در آستانه تدوین لایحه برنامه هفتم توسعه قرار داریم، ضرورت دارد آسیب‌شناسی و بازنگری نسبت به احکام برنامه‌های توسعه انجام گیرد تا در تدوین برنامه هفتم خلأهای قانونی و اقدامات تکمیلی و ملاحظات سیاستی (در صورت نیاز توسط دولت در لایحه) لحاظ گردد. از جمله احکام و مفادی که قابلیت این‌گونه ارزیابی را به جد دارند، برنامه مربوط به حوزه‌های علمیه و مراکز اقماری مرتبط با آن هستند.

با توجه به اینکه انقلاب اسلامی ایران، انقلابی فرهنگی بود و نقش روحانیت و حوزه‌های علمیه در آن انکارشدنی نیست، پرسش اساسی این است که پس از انقلاب اسلامی، وضعیت مراکز دینی حوزوی در برنامه‌های میان‌مدت کشور چگونه بوده است؟ نگاه برنامه‌های توسعه به این مراکز دینی، چه تطوری را گذرانده و چه آسیب‌ها و چالش‌هایی را به همراه داشته است؟ برای رسیدن به وضعیت مطلوبی که در آن شاهد افزایش بهره‌وری و ارتقا کارکردهای مختلف این مراکز باشیم، چه باید کرد؟ درنهایت اینکه، چه ملاحظاتی را باید در نظر داشت تا در برنامه هفتم توسعه از این آسیب‌ها و کاستی‌ها گذر کرد؟ پاسخ به این پرسش‌ها باعث خواهد شد تا بتوان ضعف‌ها و نقصان‌هایی که در برنامه‌ریزی علمی و فرهنگی درباره این نهادها وجود داشته را شناسایی کرد. همچنین کمک شایانی به ترسیم و تدوین برنامه‌های میان‌مدت برای استفاده حداکثری از ظرفیت این نهادها در مسیر تحقق اهداف گام دوم انقلاب اسلامی ایران خواهد نمود.

هدف این گزارش، تبیین نوع رویکرد برنامه‌های توسعه به حوزه علمیه و نهادهای دینی مرتبط است. اهمیت پرداختن به برنامه و نقش این نهادها، از آن جهت است که به‌طور سنتی و به‌واسطه پیشینه تاریخی ایران اسلامی، روحانیت و حوزه‌های علمیه، نقش بی‌بدیلی در دینداری و فرهنگ اسلامی در جامعه ایران داشته‌اند. تا پیش از انقلاب اسلامی ایران، حوزه‌های علمیه کارکردهای سنتی مانند تبلیغ و آموزش دین را در میان آحاد مردم عهده‌دار بودند و اساساً ایده اصلی در اداره حوزه‌های علمیه، اصل استقلال آنها از حکومت‌ها و توجه به پشتوانه‌های مردمی بوده است. اما پس از انقلاب اسلامی شاهد چند اتفاق مهم هستیم که نگاه سنتی به حوزه‌های علمیه را دستخوش تغییر قرار داده است و نقش فعال‌تری را ترسیم کرده است.

(الف) قرار گرفتن نهاد دین در حاکمیت،

(ب) مقبولیت روزافزون اجتماعی و اقبال مردمی در جهت حضور و آموزش در مراکز دینی حوزوی،

(ج) تربیت نیروهای معتمد انقلاب در حوزه علمیه و افزایش منابع انسانی مسلط به مبانی اسلامی،

(د) توسعه ظرفیت‌ها و کارکردهای حوزه‌های علمیه در ابعاد گوناگون آموزشی، پژوهشی، فرهنگی، علمی و غیره،

(ه) نیاز جمهوری اسلامی - به نیروهای تربیت‌یافته - در جهت تحقق اهداف حاکمیتی نظیر مقابله با تهاجم فرهنگی،

تبلیغ و ترویج فرهنگ دینی و غیره،

(و) گسترش مراکز تبلیغی، فرهنگی، علمی، خدماتی، آموزشی و پژوهشی مرتبط به مراکز حوزوی.

بر این اساس، پس از انقلاب اسلامی، علاوه بر حوزه‌های علمیه، مراکز اقماری و نهادهای دینی دیگری نیز شکل گرفتند که برخی از آنها مرتبط بوده یا از ظرفیت حوزه‌های علمیه استفاده می‌کردند یا تصدیگری انجام امور و برنامه‌های دینی را برعهده

داشتند. این مراکز، علاوه بر وظایف سنتی حوزه‌های علمیه، عهده‌دار برخی وظایف حاکمیتی نیز شدند.^۱ با توجه به اینکه در گزارش حاضر، تمرکز بر برنامه حوزه‌های علمیه و مراکز اقماری مرتبط خواهیم داشت و نهادهای دینی را به معنای خاص یعنی نهادهای حوزوی بررسی خواهیم کرد، از این رو، براساس شئون اساسی حوزه‌های علمیه، برنامه‌های مرتبط با آن را در برنامه‌های توسعه، احصا و ارزیابی خواهیم کرد.

در یک نگاه، حداقل سه شأن اصلی برای مراکز حوزوی و مراکز مرتبط وجود دارد که عبارتند از:

(الف) حوزه علمیه و مراکز مرتبط به مثابه نهاد تبلیغ دین و فرهنگ اسلامی (ملی و بین‌المللی)،

(ب) حوزه علمیه و مراکز مرتبط به مثابه نهاد آموزش (در سطح آموزش عالی)،

(ج) حوزه علمیه و مراکز مرتبط به مثابه نهاد پژوهش (جهت توسعه مرز دانش‌های دینی).

در گزارش حاضر با روش تحلیل اسناد و قوانین به خصوص قوانین برنامه توسعه به دنبال پاسخ به این پرسش هستیم که در بخش‌های «تبلیغ دین و فرهنگ اسلامی»، «آموزش» و «تحقیقات دینی» چه احکام مصرح مرتبطی تصویب شده است و به منظور تحقق اهداف انقلاب اسلامی و استفاده از ظرفیت نهادهای دینی در گام دوم انقلاب اسلامی، چه ملاحظاتی در تدوین برنامه‌های توسعه هفتم، باید لحاظ شود.

۱. تحلیل جایگاه و وضعیت مراکز حوزوی و دینی در قوانین برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی جمهوری

اسلامی ایران

قانون برنامه پنج‌ساله اول توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۸)

در قانون برنامه اول توسعه، به دلایل مختلفی از جمله اینکه کشور در فضایی پس از جنگ قرار داشت و نیاز به بازسازی عمرانی کشور بود، رویکرد حداقلی پیرامون بخش فرهنگ و به تبع نهادهای دینی - حوزوی شده است. در عوض توجه به اقتصاد، سازندگی، اصلاح سازمان مدیریتی کشور، بازسازی مراکز تولیدی و خسارت‌دیده در طول جنگ تحمیلی از جمله اهداف این برنامه بود.

این قانون برنامه که در یک ماده و پنجاه و دو تبصره تصویب شده، تصریحی به نقش و برنامه نهادهای دینی - حوزوی نشده و صرفاً در تبصره «۲۵»، اشارات کلی به امور تبلیغی شده است.

تبصره «۲۵» - دولت موظف است ظرف سه ماه برای تأسیس نظام متحد و هماهنگ امور فرهنگی و تبلیغی کشور و ادغام سازمان‌ها و مراکز موازی لایحه قانونی لازم را به مجلس شورای اسلامی پیشنهاد نماید.

۱. در این گزارش ۱ بین دو دسته از مراکز و نهادها تمایز گذاشته می‌شود. (الف) مراکز و نهادهای دینی به معنای عام؛ شامل همه دستگاه‌های دولتی و نهادهای عمومی غیردولتی است که وظیفه آنها تحقق اهداف دینی و اسلامی در نظام مقدس جمهوری اسلامی است. این معنای عام دربردارنده همه نهادها و مراکز مانند سازمان تبلیغات اسلامی، شورای هماهنگی تبلیغات اسلامی، امور مساجد کشور، حوزه‌های علمیه، دانشگاه‌ها و پژوهشگاه‌های دینی می‌گردد. (ب) مراکز و نهادهای دینی به معنای خاص؛ شامل حوزه علمیه و مراکز و نهادهای مرتبط هستند که به‌طور خاص، وظیفه آنها متمرکز بر تبلیغات، آموزش و تحقیقات دینی است. شورای عالی حوزه‌های علمیه قم، شورای سیاست‌گذاری حوزه علمیه خواران، حوزه علمیه خراسان، مرکز خدمات حوزه علمیه، دفتر تبلیغات اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه را می‌توان از این جمله دانست. در این گزارش تمرکز بر این مراکز و برنامه‌های آن می‌گردد. هرچند که در برخی موارد، مراکز و نهادهای دینی به معنای عام است.

بنابراین در برنامه اول سیاست و برنامه دقیقی درباره نهادهای دینی و تبلیغی مانند حوزه‌های علمیه، وجود نداشته است. در این برنامه، دولت بیشتر به دنبال ایجاد و هماهنگی ساختار فرهنگی و تبلیغی و حذف و ادغام مراکز موازی است که تا پیش از این شکل گرفته‌اند. برنامه اول، برنامه‌ای کلی در جهت تمرکز امور فرهنگی و تبلیغی در جهت ادغام نهادی آمده و حکم مشخصی در جهت استفاده از سایر ظرفیت‌های آموزشی و تربیتی تدوین و تصویب نشده است. به همین جهت در «گزارش عملکرد برنامه اول توسعه» درباره این تبصره، گزارش مشخصی نیامده است و در بررسی‌ها «فقدان موفقیت در زمینه حذف فعالیت‌ها و دستگاه‌های موازی و ناتوانی در ایجاد تشکیلات مناسب و ضعف هماهنگی بین نهادها و دستگاه‌های فرهنگی و هنری مختلف به منظور ایجاد نظام هماهنگ تبلیغات کشور» یکی از نقاط ضعف در بررسی عملکرد فرهنگی، بیان شده است.^۱

قانون برنامه پنج‌ساله دوم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۳)

در قانون برنامه دوم توسعه، شاهد تبیین وظایف و توزیع اعتبارات دولتی به منظور تحقق اهداف فرهنگی هستیم که به موجب آن به برخی نهادهای دینی اشاراتی شده و برنامه‌هایی ذیل آن تدوین شده است.

در تبصره «۵۶» برنامه دوم توسعه، جهت تحقق اهداف فرهنگی و نیز مقابله با تهاجم فرهنگی در داخل کشور، اعتباراتی برای برخی سازمان‌های دینی مانند «سازمان تبلیغات اسلامی» در کنار «مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان صدا و سیما و ...» در نظر گرفته شده است.^۲ نکته قابل تأمل اینکه به نهادهای حوزوی و مراکز وابسته اشاره‌ای نشده است.

در تبصره «۵۷» قانون برنامه دوم توسعه، دولت مکلف به «یقای نقش فعال در مجامع فرهنگی و خبری جهان» شده است که برخی از بندهای آن ناظر به امور فرهنگ و تبلیغ دینی هستند. از جمله «احیا و توسعه کرسی‌های اسلام‌شناسی و زبان و ادبیات فارسی»، «ایجاد ارتباط با مراکز دینی، علمی و فرهنگی خارج از کشور و ایجاد تبادل نظر و گفتگو با علما و دانشمندان ادیان مختلف» و «گسترش ترجمه قرآن کریم و متون معتبر اسلامی به زبان‌های زنده دنیا». اهداف مندرج در این تکالیف را می‌توان زمینه‌ساز تشکیل برخی مراکز فرهنگی بین‌المللی نظیر سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی در سال ۱۳۷۴ دانست که به کرسی‌های اسلام‌شناسی و ارتباط با دانشمندان ادیان مختلف توجه دارند.

در مواردی مانند تبصره «۵۸» نیز به‌طور ضمنی، اشاره به تسهیلاتی برای فعالیت‌های فرهنگی، هنری و تبلیغی شده است.^۳ همچنین در تبصره «۶۰» نیز دولت به‌منظور پربار کردن اوقات فراغت دانش‌آموزان و بالندگی نسل جوان، مکلف شده تسهیلاتی را به مراکز مختلفی از جمله مراکز علمی، آموزشی، دینی، فرهنگی و ... اختصاص دهد.^۴

۱. مستندات برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی، جلد یازدهم، عملکرد برنامه اول توسعه اقتصادی اجتماعی فرهنگی جمهوری اسلامی ۱۳۶۸-۱۳۷۲، تهران، سازمان برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی، اجتماعی، ۱۳۷۳.

۲. تبصره «۵۶» - دولت موظف است برای تحقق اهداف فرهنگی برنامه پنج‌ساله دوم در جهت رشد فعالیت‌های فرهنگی و مقابله با تهاجم فرهنگی دشمن علاوه بر اعتبارات مصوب در طول برنامه سه هزارم (۰/۰۰۲) از کل اعتبارات جاری و عمرانی برنامه دوم را به‌استثنای اعتبارات مربوط به امور دفاعی و آموزشی در بودجه سالیانه به برنامه‌های بخش‌های زیر اختصاص دهد:
- مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (قدس‌سره)، ده درصد (۱۰٪).
- فرهنگ و ارشاد اسلامی و سازمان میراث فرهنگی و سازمان تبلیغات اسلامی، سی درصد (۲۰٪).
- سازمان صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، شصت درصد (۶۰٪).

۳. تبصره «۵۸» - به‌منظور ارتقای سطح علمی و کارایی دست‌اندرکاران برنامه‌های فرهنگی، هنری، ورزشی ترتیبات لازم ازسوی دولت در جهت توسعه مراکز آموزشی دولتی و غیردولتی با رعایت ضوابط اسلامی در رشته‌های چاپ و نشر، سینما، اپرانگردی و جهانگردی، نویسندگی و فعالیت‌های هنری و تبلیغی، تقویت آموزش‌های تخصصی و کاربردی ضمن خدمت اتخاذ و شرایط لازم را جهت بروز نوآوری‌ها در امور فرهنگی ایجاد نماید. همچنین دولت تسهیلات لازم برای فعالیت‌های فرهنگی و هنری بخش غیردولتی (عمومی، تعاونی و خصوصی) را به‌نحوه فراهم می‌نماید که گردش اقتصادی آنها با سود متعارف تحقق یابد.

۴. تبصره «۶۰» - به‌منظور پربار کردن اوقات فراغت دانش‌آموزان و بالندگی نسل جوان کشور، دولت موظف است امکانات ذیل را فراهم نماید:

ارزیابی برنامه دوم نشان می‌دهد که هر چند برای برخی مراکز و دستگاه‌ها، فعالیت‌هایی فرهنگی و دینی تدوین شده، اما در بین آنها اشاره‌ای به نقش آموزشی و پژوهشی مراکز حوزوی نشده است و صرفاً احکامی تدوین شده که بیشتر جنبه تبلیغی - فرهنگی دارند.

شایان ذکر است هر چند در برنامه اول و دوم توسعه، احکام چندانی به نهادهای دینی - حوزوی اختصاص داده نشده، لکن این به معنای بی‌توجهی به این نهادها از سوی حاکمیت نبوده است. برای مثال، شورای عالی انقلاب فرهنگی در راستای تبصره‌های مرتبط، مصوباتی درباره نهادهای حوزوی داشته است.^۱

از طرفی، هر چند با وقوع انقلاب شکوهمند اسلامی، استقبال فراوانی از حوزه‌های علمیه شده بود و رشد کمی متقاضیان تحصیل در حوزه علمیه افزایش یافته و نیز با عنایت به زیرساخت‌های قدیمی حوزه، نیاز به حمایت‌هایی به‌خصوص در جهت عمرانی وجود داشت اما در تحلیل اینکه در این دوره، چرا با وجود نیاز حاکمیت در اداره کشور به استفاده از ظرفیت حوزه‌های علمیه نقش نهادهای دینی و حوزوی (حتی به‌عنوان یک نهاد آموزشی) در برنامه‌های توسعه نخست، به‌طور صریح منعکس نشده، نکات گوناگونی قابل طرح است. از جمله اینکه، در این مقاطع، هنوز نهادهای فرهنگی تبلیغی به‌طور کامل شکل نگرفته‌اند و نگاه جدی حاکمیتی به ضرورت و کارکرد این مراکز و نقش آنها در توسعه فرهنگی، علمی، آموزشی و پژوهشی نبوده است. از طرفی دیگر، همچنان ایده اصلی بر استقلال حوزه - در معنای سنتی آن - مستقر بوده است.

قانون برنامه پنج‌ساله سوم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۹)

قانون برنامه سوم توسعه، نخستین برنامه توسعه‌ای است که رویکرد متفاوت‌تری نسبت به دو برنامه پیشین دارد و در برخی فصول به‌طور ضمنی و در برخی فصول به‌ویژه در فصل بیست‌ویکم، صریحاً به فعالیت‌ها و مراکز دینی پرداخته است. در ادامه مروری بر برخی مواد قانون برنامه سوم و رویکرد آنها خواهیم داشت.

در مواردی مانند ماده (۴۰)، (۵۸) و (۶۴) - هر چند که به‌طور صریح از حوزه علمیه نام برده نشده به مراکزی که فعالیت‌های فرهنگی یا تبلیغات دینی (مراکز دینی و مذهبی) انجام می‌دهند، اشاره شده و حمایت‌های اجتماعی و تسهیلاتی برای مراکز فرهنگی تبلیغی در نظر گرفته است. در فصل پنجم (نظام تأمین اجتماعی و یارانه‌ها) برای اجرای وظایف این فصل، دولت مکلف شده ساختار سازمانی مناسب نظام تأمین اجتماعی با رعایت اصولی را طراحی و جهت تصویب به مجلس شورای اسلامی تقدیم نماید. در یکی از اصول مندرج در ماده (۴۰) اشاره‌ای به استفاده مؤثر از مؤسسات خیریه، امکانات مردمی و ... برای مراکز دینی و مذهبی شده است.^۲ در فصل هفتم (نظام مالیاتی و بودجه) به‌صورت تبصرت ضمنی در ماده (۵۸)^۳ و ماده (۶۴)^۴ اشاره کلی به معافیت‌هایی برای بخش‌های فرهنگی شده است.

الف) ایجاد تسهیلات لازم از قبیل بخشودگی مالیاتی به مدت ۵ سال (برای نقاط محروم ۸ سال)، پرداخت بخشی از سود تسهیلات بانکی و نظایر آن برای بخش‌های خصوصی و تعاونی در زمینه تأمین و توسعه، انجمن‌ها، کانون‌ها و مراکز علمی، آموزشی، دینی، فرهنگی، هنری، تلویزیونی، سینمایی و تجربی (کارگاهی) و ورزشی برای جوانان و دانش‌آموزان....

ج) ایجاد تسهیلات لازم برای گشت‌های علمی، دینی، فرهنگی، ورزشی و تفریحی برای جوانان و دانش‌آموزان و توسعه فضاهای اردویی مناسب و کانون‌های فرهنگی و تربیتی....

۱. مانند (مصوب ۲۶۰ جلسه مورخ ۱۳۷۰/۱۰/۲۴ شورای عالی انقلاب فرهنگی) درباره «تأسیس دانشکده الهیات و معارف اسلامی وابسته به حوزه علمیه جامعه الزهرا (س) در قم» یا مصوبه جلسه ۲۶۸ مورخ ۱۳۷۴/۴/۱۱، ۲/۱۱/۳ شورای عالی انقلاب فرهنگی در مورد «مدارک تحصیلی صادر شده مدیریت حوزه‌علمیه قم» و دیگر مصوبات مرتبط.

۲. ماده (۴۰) بند «ه» - استفاده مؤثر از مؤسسات خیریه و امکانات مردمی و وقف و همچنین شوراهای اسلامی شهر و روستا و مراکز دینی و مذهبی.

۳. ماده (۵۸) - از سال ۱۳۷۹ کلیه تخفیف‌ها، ترجیحات و معافیت‌های مالیاتی و حقوق گمرکی کلیه دستگاه‌های موضوع ماده (۱۱) این قانون، مؤسسات، نهادهای انقلابی و عمومی غیردولتی جز در مورد بخش‌های فرهنگی و به‌غیر از معافیت‌های برقرار شده براساس کنوانسیون‌های بین‌المللی تجاری و واردات کاغذ برای تهیه کتب درسی آموزش و پرورش، لغو می‌گردد.

۴. ماده (۶۴)

در فصل بیست‌ویکم (فرهنگ و هنر، ارتباطات جمعی و تربیت‌بدنی) در بندهایی از ماده (۱۵۹)، احکامی صریح و مرتبط با حوزه‌های علمیه در جهت استفاده از ظرفیت تبلیغی و تحقیقاتی آنها تدوین شده است که البته متولی اجرای آنها، دستگاه‌هایی نظیر سازمان تبلیغات اسلامی و دفتر تبلیغات اسلامی است.

ماده (۱۵۹) - برای اعتلای معرفت دینی و قرآنی و بهره‌گیری از اندیشه‌های والای حضرت امام خمینی (ره) و رهنمودهای مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در تحکیم مبانی فکری ارزش‌های انقلاب اسلامی و فرهنگ جهاد و شهادت در جامعه، به‌ویژه در جوانان و نوجوانان، وزارخانه‌های آموزش و پرورش، علوم، تحقیقات و فناوری، بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان صدا و سیما، نیروی مقاومت بسیج، سازمان تبلیغات اسلامی، دفتر تبلیغات اسلامی و سایر دستگاه‌هایی که از بودجه عمومی استفاده می‌کنند موظفند:

ز) به‌منظور هماهنگی اعزام مبلغ خصوصاً جهت نقاط محروم و دهستان‌های فاقد روحانی در ایام سال به مناسبت‌های مختلف سازمان تبلیغات اسلامی موظف است ضمن انجام مطالعات و تحقیقات میدانی لازم در خصوص نیازمندی‌های تبلیغ دینی سراسر کشور در سال اول برنامه سوم نتیجه آن را با طرح جامع شناسایی، گزینش و آموزش‌های کوتاه‌مدت، بلندمدت و اعزام با مشارکت سایر ارگان‌ها و نهادهای ذی‌ربط تهیه و به تصویب هیئت وزیران برساند.

ح) به‌منظور بررسی و پژوهش پیرامون مسائل مستحدثه و مشکلات مذهبی اقشار مختلف در زمینه فرهنگ دینی و نحوه پاسخگویی منطقی به سؤالات و مشکلات مذکور، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم موظف است ضمن هماهنگی با مراکز پژوهشی دینی، راهکارها و طرح‌های کاربردی و برنامه‌های عملی تحقق هدف فوق را طی سال اول برنامه سوم تهیه و به تصویب شورای عالی انقلاب فرهنگی برساند.

همچنین در بندهایی از ماده (۱۶۳) به گسترش فضاها و مذهب‌های به‌خصوص مساجد، از طریق مشارکت‌های مردمی و شوراهای شهری و روستایی پرداخته شده است که براساس آن دستگاه‌های اجرایی که موضوع این ماده هستند، موظف به انجام اقداماتی هستند. در بندهایی از این ماده، اشاره صریح به مراکز تحقیقاتی حوزه‌های علمیه شده و سعی در ایجاد معافیت‌ها و ساماندهی نحوه اختصاص و مصرف منابع اعتباری شده است.

ماده (۱۶۳)

ز) به‌منظور ساماندهی نحوه اختصاص و مصرف منابع اعتباری دولت در زمینه احیا و بازسازی مساجد، کمک به مراکز تحقیقاتی حوزه‌های علمیه، فعالیت‌های مربوط به تبلیغات دینی و با هدف تقویت و متناسب کردن مشارکت مردمی در تأمین منابع این فعالیت‌ها، سازمان تبلیغات اسلامی موظف است طی یک سال در چارچوب رهنمودهای مقام معظم رهبری و مشورت با مراجع ذی‌ربط و انجام مطالعات لازم با همکاری سازمان امور اداری و استخدامی کشور و سازمان برنامه و بودجه طرحی را تهیه و به دولت ارائه دهد تا پس از بررسی و تصویب، مبنای پیش‌بینی و مصرف منابع دولتی در این امور قرار گیرد.

در فصل بیستم (آموزش) قانون برنامه سوم به حوزه علمیه پرداخته شده است. این قوانین از جمله نخستین مواردی است که برای حوزه‌های علمیه در کنار مراکز آموزشی و تحقیقاتی مانند آموزش عالی، معافیت‌های در نظر گرفته شده و اشاره‌ای به «حوزه علمیه» شده است.

ب) وظایف مربوط به تصدی‌های اجتماعی، که منافع اجتماعی حاصل از آنها نسبت به منافع فردی برتری دارد و موجب بهبود وضعیت زندگی، افراد جامعه می‌گردد، از قبیل آموزش و پرورش عمومی و فنی و حرفه‌ای، بهداشت و درمان، تربیت‌بدنی و ورزش، فعالیت‌های فرهنگی، هنری و تبلیغات دینی. اعتبار مورد نیاز برای انجام این وظایف از محل منابع بودجه عمومی و مشارکت بخش غیردولتی تأمین خواهد شد و دستگاه‌های ذی‌ربط موظفند، زمینه‌های لازم برای توسعه فعالیت‌های بخش غیردولتی و واگذاری بخشی از فعالیت‌های فعلی دولت را به این بخش فراهم کنند. صددرصد (۱۰۰٪) منابع حاصل از واگذاری این‌گونه فعالیت‌ها به بخش غیردولتی، برای توسعه فعالیت‌های دولت در مناطقی که بخش غیردولتی رغبتی به سرمایه‌گذاری ندارد و همچنین افزایش کیفیت خدمات فعلی هزینه خواهد شد.

براساس ماده (۱۴۴)، برای اشخاص حقیقی و حقوقی غیردولتی که اموال را به مراکز آموزشی و تحقیقاتی از جمله حوزه‌های علمیه، انتقال نمایند، از پرداخت هرگونه عوارض و مالیات نقل و انتقال معاف هستند.^۱ البته معافیت‌های مالیاتی دیگری برای اشخاص حقیقی و حقوقی غیردولتی که هزینه‌هایی در مراکز آموزشی و تحقیقاتی انجام دهند، در نظر گرفته شده که در همه این موارد عنوان «حوزه‌های علمیه» ذکر نشده است^۲ و صرفاً در بحث انتقال اموال، «حوزه‌های علمیه» محلی از اعراب دارد. چند رویکرد جدید در قانون برنامه سوم، شاهد هستیم. نخست اینکه در این قانون برنامه، رویکرد معافیتی و حمایتی از نهادهای فرهنگی و دینی (که در برخی موارد شامل نهادهای حوزوی شده‌اند) ایجاد شده است. البته نقش دستگاه‌هایی مانند سازمان تبلیغات و دفتر تبلیغات اسلامی در این برنامه‌ها پررنگ‌تر از حوزه علمیه است و در بسیاری از موارد آنها متولی اصلی امور دینی تلقی شده‌اند.

همچنین هر چند مختصر اما در مواردی علاوه بر توجه به بُعد تبلیغ و فرهنگ دینی به بُعد تحقیقات و آموزش دینی نیز توجه شده و معافیت‌هایی لحاظ شده است. علاوه بر این، برای نخستین بار تبصره‌ای در برخی مواد این برنامه آمد، که براساس آن انجام کلیه فعالیت‌های پیش‌بینی شده در مورد مؤسسات و نهادهایی که تحت نظر مقام معظم رهبری اداره می‌شوند، منوط به تأیید معظم‌له است. در برخی احکام مانند ماده (۱۵۹) و ماده (۵۸)، تبصره‌ای درج شده که اقداماتی - نظیر انجام معافیت‌ها یا فعالیت‌های پیش‌بینی شده در آنها - در مورد مؤسسات و نهادهایی که تحت نظر مقام معظم رهبری اداره می‌شوند، منوط به تأیید یا موافقت مقام معظم رهبری است. این‌گونه تبصره‌ها، رویه‌ای شد که در قوانین و احکام دیگری نیز تکرار گردید؛ در صورتی که مقتضی است پیش از مطرح شدن چنین مفادی کسب تکلیف از معظم‌له اتخاذ شود.

ارزیابی مواد و احکام قانونی برنامه سوم توسعه درباره فعالیت‌ها و برنامه‌های مرتبط با حوزه‌های علمیه نشان می‌دهد که این برنامه در مقایسه با دو برنامه پیشین، رویکرد متفاوت‌تری را در خصوص نهادهای دینی در برداشت و ایده‌ها و احکامی را برای برنامه‌های آینده، به همراه داشته است.^۳ در این برنامه، معافیت‌ها و حمایت‌هایی برای مراکز فرهنگی، دینی و حوزوی در نظر گرفته شد و دولت مکلف گردید که در کنار مراکز فرهنگی، آموزشی و تحقیقاتی کشور به این مراکز نیز توجه داشته باشد. بر این اساس، دولت در کنار سایر مراکز فرهنگی، آموزشی و تحقیقاتی کشور، در مواردی نیز اشاره‌ای به دفتر تبلیغات اسلامی و حوزه‌های علمیه داشته است. این احکام، بیشتر به صورت الحاقی و ضمنی است. رویه‌ای که در این قانون برنامه شکل گرفته و تاکنون نیز ادامه داشته، این است که نهادهای دینی حوزوی به عنوان مراکز همکار و فرعی تعریف شده‌اند. به عبارت دیگر، هر چند در این قانون برنامه، اشاراتی به مراکز حوزوی شده، لکن نقش این مراکز فرعی و به عنوان دستگاه همکار، تعریف شده‌اند.

۱. ماده (۱۴۴) بند «ب» - اشخاص حقیقی و حقوقی غیردولتی که اموال خود را مانند ساختمان، منازل مسکونی، باغ، زمین، سهم‌الارث به آموزش و پرورش، دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی و نیروی مقاومت بسیج (شامل رده‌ها) و حوزه‌های علمیه و دانشگاه آزاد اسلامی و مراکز تحقیقاتی وابسته به دانشگاه‌ها و سازمان تربیت بدنی انتقال می‌دهند از پرداخت هرگونه عوارض و مالیات نقل و انتقال معاف می‌باشند.

۲. مانند ماده (۱۴۴) بند «الف» و «ج».

۳. ایده اولیه ادغام دستگاه‌های فرهنگی بدو بر مبنای احکام قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران و مواد سند تلفیقی اسناد توسعه‌بخشی و فرابخشی برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران موضوع بند «ز» ماده (۱۵۵) قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مطرح شده است. بند «ب» ماده (۱۶۲) قانون برنامه سوم توسعه مبنی بر اینکه دولت موظف است تا پایان سال اول برنامه اقدام‌های قانونی لازم در خصوص نحوه انجام فعالیت‌های فرهنگی دستگاه‌های اجرایی متولی امور فرهنگی اعم از دولتی، نهادها و سازمان‌های عمومی، غیردولتی، را با هدف شفاف‌سازی مسئولیت‌های دولت در قبال تحولات فرهنگی، افزایش کارایی، حذف فعالیت‌های موازی، برقراری انضباط مالی، تنوع بخشیدن به روش‌های تأمین منابع، فراهم آوردن زمینه‌های بیشتر مشارکت مردم در امور فرهنگی را در قالب «طرح ساماندهی امور فرهنگی» تهیه کند و نیز مواد سند تلفیقی مزبور که بر تهیه و اجرای طرح جامع تقسیم کار ملی در حوزه خدمات دینی - به‌منظور ساماندهی حوزه تبلیغات دینی، اجتناب از موازی‌کاری و تداخل وظایف و بهبود کیفیت برنامه‌های تبلیغی - دینی و همچنین تهیه و اجرای طرح اصلاح ساختاری و تشکیلات دستگاه‌ها و نهادهای فرهنگی با اولویت کوچک کردن ساختار تشکیلاتی به‌منظور ارتقای توانایی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های موجود - تأکید داشته است.

گفتنی است که این حمایت‌ها و تسهیلات به صورت اختصاصی برای مراکز و برنامه‌های دینی نبوده است، بلکه در این دوره این دیدگاه وجود داشته که دولت باید از همه اقشار جامعه - از جمله روحانیت - حمایت اجتماعی نماید. به همین دلیل شاهد این هستیم که در این دوران بودجه دولتی به برخی مراکز حوزوی مانند مرکز خدمات حوزه (جهت بیمه طلاب) نیز اختصاص داده می‌شود تا بخشی از کمک‌ها و حمایت‌های اجتماعی، رفاهی، درمانی و... به این قشر از جامعه نیز انجام گیرد.^۱

بنابراین در این دوران - با وجود همه موافقت‌ها و مخالفت‌هایی که در اینجا محل پرداختن به آنها نیست^۲ کمک غیرمستقیم دولت از حوزه‌های علمیه در مراکزی مانند مرکز خدمات حوزه علمیه و ردیف‌هایی مانند مسکن طلاب، بیمه طلاب و غیره شکل می‌گیرد و دولت سعی می‌کند همان‌طور که تأکید بر حمایت اجتماعی و بیمه همگانی همه اقشار دارد یا اختصاص یارانه آموزشی به دانشجویان دارد، به حمایت از قشر روحانیت نیز بپردازد. همچنین در قالب سازمان‌های رسمی مانند سازمان تبلیغات اسلامی یا دفتر تبلیغات اسلامی از این نهاد در برنامه‌های دینی، تبلیغی، تحقیقاتی و... بهره می‌برند.

قانون برنامه پنج‌ساله چهارم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۳)

قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در ۶ بخش تنظیم شده و در بخش چهارم به مراکز حوزوی پرداخته شده است.

در بخش چهارم که به «صیانت از هویت و فرهنگ اسلامی - ایرانی» پرداخته شده، ذیل فصل نهم (توسعه فرهنگی) ماده (۱۰۶) به مباحث مرتبط با دین و تبلیغ اختصاص دارد. وفق ماده (۱۰۶)، «دولت مکلف است به منظور تعمیق ارزش‌ها، باورها، فرهنگ معنویت و نیز حفظ هویت اسلامی - ایرانی، اعتلای معرفت دینی و توسعه فرهنگ قرآنی» اقداماتی را انجام دهد. در این ماده سعی شده در بندهای مختلفی به ظرفیت مراکز حوزوی (تبلیغ، فرهنگ، آموزش و تحقیقات دینی) توجه شود. این ماده از جامع‌ترین مواد قانونی است که به برخی از جنبه‌های مختلف حوزه‌های علمیه پرداخته و برای توسعه آنها برنامه‌ای طرح‌ریزی کرده است.

۱. شایان ذکر است که بودجه مرکز خدمات حوزه‌های علمیه، بودجه‌ای ترکیبی است؛ بخشی توسط مقام معظم رهبری، بخشی از کارکردهای خود مرکز و بخش دیگر آن، از بودجه‌های دولتی تأمین می‌شود. همچنین بخشی از اعتبارات دولتی که به صورت بیمه پرداخت می‌شود مجدد به صندوق دولت بازمی‌گردد.

نک: تشریح عملکرد ۱۴ ساله مرکز خدمات حوزه مجله افق حوزه ۲۰ بهمن ۱۳۸۹ شماره ۲۹۹ بازیابی شده از سایت حوزه نت/ <https://hawzah.net>
نگاهی به تاریخچه مرکز خدمات حوزه‌های علمیه در گفتگو با حجت‌الاسلام والمسلمین ابوالحسن نواب، بازیابی شده از سایت مباحثات <http://mobahesat.ir/>

۲. نک: بودجه نهادهای فرهنگ دینی و دیدگاه‌های متقابل، پگاه حوزه بهمن‌ماه ۱۳۷۹، شماره ۷.

ماده (۱۰۶):

دولت مکلف است به منظور تعمیق ارزش‌ها، باورها، فرهنگ معنویت و نیز حفظ هویت اسلامی - ایرانی، اعتلای معرفت دینی و توسعه فرهنگ قرآنی، اقدام‌های ذیل را انجام دهد:

ج) حمایت از پژوهش‌های راهبردی و بنیادی در زمینه اعتلای معرفت دینی و توسعه فعالیت‌های قرآنی.

ه) تهیه طرح جامع گسترش فضاهای مذهبی و مساجد توسط سازمان‌های تبلیغات اسلامی و اوقاف و امور خیریه با همکاری سازمان میراث فرهنگی تا پایان سال اول برنامه چهارم.

ز) تقویت سهم کتابخوانی در حوزه دین در کشور، خصوصاً مناطق محروم و طراحی کتابخانه حوزه دین در مساجد و سایر اماکن مذهبی.

ط) به کارگیری شیوه‌ها و راهکارها و ابزارهای نوین در عرصه تبلیغات دینی.

ی) حمایت از برنامه‌ریزی، نیازسنجی و ارائه آموزش‌های ضروری به مبلغین دینی در جهت بهبود کیفیت تبلیغات دینی.

ن) تهیه طرح جامع مطالعه و اجرای همگرایی مذاهب، حداکثر تا پایان سال اول برنامه چهارم برای تقویت همگرایی بیشتر میان فرقه‌ها و مذاهب مختلف اسلامی در کشور.

س) توسعه مشارکت‌های مردمی در عرصه فرهنگ دینی، برنامه‌ریزی و اقدام‌های لازم برای حمایت از هیئت‌های مذهبی و تشکل‌های دینی با رویکرد بهبود کیفیت فعالیت‌ها و پرهیز از خرافات و انحرافات.

ع) حوزه‌های علمیه از تمامی تسهیلات و معافیت‌هایی که برای سایر مراکز آموزشی و پژوهشی تعیین گردیده یا می‌گردد، برخوردار خواهند بود.

ف) به منظور ارتقای پژوهش در خصوص بنیادهای نظری، دینی نظام و پاسخگویی به مسائل مستحدثه در جمهوری اسلامی ایران، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم موظف است در برنامه چهارم ساماندهی مناسب را با استفاده از امکانات و ظرفیت‌های علمی حوزه دین پژوهشی به انجام رساند.

همچنین طبق ماده (۱۰۷) قانون برنامه چهارم توسعه، ماده (۱۶۳) قانون برنامه سوم و اصلاحیه‌های آن برای دوره برنامه چهارم تنفیذ گردید.^۱ همان‌طور که اشاره شد در ماده (۱۶۳) به گسترش فضاهای مذهبی به خصوص مساجد، از طریق مشارکت‌های مردمی و شوراهای شهری و روستایی پرداخته شده بود.

در بخش ششم «نوسازی دولت و ارتقای اثربخشی حاکمیت»، ذیل فصل دوازدهم نوسازی دولت و ارتقای اثربخشی حاکمیت، تبلیغات دینی از جمله نقش‌ها و وظایف دولت در حوزه «امور تصدی‌های اجتماعی، فرهنگی» قرار گرفته است.^۲ در تحلیل برنامه چهارم توسعه می‌توان گفت، امور مرتبط با مراکز دینی به‌طور متمرکز و مستقل با عنوان «صیانت از هویت فرهنگ اسلامی - ایرانی» به دین و مراکز دینی اختصاص یافت که بیشتر آنها در مواد (۱۰۶)، (۱۰۷) و (۱۰۸) متمرکز است. در این دوره، شاهد حمایت بیشتری از مراکز دینی و حوزوی - به‌منظور استفاده از ظرفیت آنها در ترویج فرهنگ اسلامی و تأمین نیازهای فکری و عقیدتی - هستیم. در این قانون برنامه، به ظرفیت آموزش و پژوهش در حوزه‌های علمیه، تصریح شد و

۱ ماده (۱۰۷) - ماده (۱۶۳) قانون برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۷۹/۱/۱۷ و اصلاحیه‌های آن برای دوره برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۸-۱۳۸۴) تنفیذ می‌گردد.

۲ ماده (۱۲۵) نقش و وظایف دولت در حوزه‌های «امور حاکمیتی»، «امور تصدی‌های اجتماعی، فرهنگی و خدماتی»، «امور زیربنایی» و «امور تصدی‌های اقتصادی» تعریف و به شرح ذیل تنظیم گردید:

ب) امور تصدی‌های اجتماعی، فرهنگی و خدماتی؛ آن دسته از وظایفی است که منافع اجتماعی حاصل از آنها نسبت به منافع فردی برتری دارد و موجب بهبود وضعیت زندگی افراد می‌گردد، از قبیل آموزش و پرورش عمومی و فنی و حرفه‌ای، علوم و تحقیقات، بهداشت و درمان، تربیت بدنی و ورزش، اطلاعات و ارتباطات جمعی و امور فرهنگی، هنری و تبلیغات دینی.

از تسهیلات و معافیت‌هایی که برای سایر مراکز آموزشی و پژوهشی تعیین گردید، برخوردار شدند. مراکز علمی حوزوی، عنوان مرکزی آموزشی و پژوهشی در نظر گرفته شدند که باید از ظرفیت تربیت نیروی انسانی و توسعه تحقیقات از آن بهره گرفت.

قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۸۹)

در قانون برنامه پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران، فصل نخست به «فرهنگ اسلامی - ایرانی» اختصاص داده شده است که در برخی مواد به حوزه علمیه تصریح شده و در برخی مواد نیز به مواردی مانند مراکز دینی و فرهنگی و غیره اشاره داشته است. همچنین ذیل فصول دیگری مانند فصل «علم و فناوری» به مراکز حوزوی در کنار مراکز دانشگاهی، به‌عنوان یک مرکز علمی به جنبه‌های آموزشی و پژوهشی توجه شده است.

در ماده (۳)، اشاره به حمایت‌های دولت از مراکز دینی شده است. بر این اساس دولت مکلف است «به‌منظور تعمیق ارزش‌های اسلامی، باورهای دینی و اعتلای معرفت دینی و تقویت هنجارهای فرهنگی و اجتماعی و روحیه کار جمعی، ابتکار، ترویج فرهنگ مقاومت و ایثار، تبلیغ ارزش‌های اسلامی و انقلاب اسلامی و گسترش خط و زبان فارسی» حمایت‌های لازم را از بخش غیردولتی اعم از حقیقی و حقوقی در مواردی به‌عمل آورد.^۱ بند «د» این ماده را می‌توان از جمله احکامی دانست که به توسعه و راه‌اندازی مؤسسات فرهنگی مختلف از جمله مؤسسات دینی منجر شد که بسیاری از آنها در شمول دستگاه‌ها یا مراکز کمک‌بگیر (از فصل پنجم کمک‌های بلاعوض) در برنامه‌های بودجه سالیانه قرار گرفتند.

براساس ماده (۵)، شورای عالی حوزه علمیه قم و جامعه المصطفی به‌عنوان دستگاه‌های همکار با وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی) و وزارت امور خارجه به‌شمار آمده که وظیفه تهیه «سند ملی توسعه روابط فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در سطح بین‌الملل» را برعهده دارند.^۲

در ماده (۶) نگاه عام به فضاهای مذهبی شده که علاوه بر مسجد و بقاع متبرکه، شامل دیگر فضاهای دینی و فرهنگی نیز است. براساس این ماده «به‌منظور توسعه فضاهای مذهبی فرهنگی و بهره‌گیری بهینه از بقاع متبرکه، گلزار شهدا و اماکن مذهبی و تثبیت جایگاه مسجد به‌عنوان اصلی‌ترین پایگاه عبادی و تربیتی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی» تکالیفی برای دستگاه‌های اجرایی و اماکن تجاری، اداری و خدماتی مقرر شده است.^۳ همچنین براساس ماده (۹)، به دولت اجازه داده شده به‌منظور «افزایش

۱. ماده (۲): الف) برنامه‌های اجرایی دینی، مذهبی، هنری، فرهنگی، آموزشی و علمی
د) توسعه و راه‌اندازی مؤسسات، هیئت‌ها و تشکلهای فرهنگی، هنری، رسانه‌ای، دینی و قرآنی

۲. ماده (۵) — به‌منظور تبیین مبانی اسلام ناب محمدی (ص) و فرهنگ غنی قرآن کریم، انقلاب اسلامی و اندیشه‌های دینی و سیاسی حضرت امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری و نیز شناساندن و معرفی فرهنگ و تمدن اسلامی - ایرانی و گسترش خط و زبان و ادبیات فارسی به‌ویژه برای ایرانیان خارج از کشور، با تأکید بر تقریب مذاهب اسلامی و تقویت گفتگو و همکاری بین پیروان ادیان و نخبگان علمی و فکری جهان و توسعه ارتباط و همکاری با مراکز ایران‌شناسی، اسلام‌شناسی و صیانت از مفاخر معنوی، فرهنگی و علمی «سند ملی توسعه روابط فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در سطح بین‌الملل» تا پایان سال اول برنامه توسط وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی (سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی) با همکاری وزارت امور خارجه و سایر دستگاه‌های مرتبط، شورای عالی حوزه علمیه قم و جامعه المصطفی العالمیه تهیه و به تصویب هیئت وزیران می‌رسد.

۳. الف) وزارت مسکن و شهرسازی، بنیاد مسکن انقلاب اسلامی و شهرداری‌ها موظفند در طراحی و اجرای طرح‌های جامع تفصیلی شهری و هادی روستایی و شهرک‌ها و شهرهای جدیدالاحداث، اراضی مناسبی را برای احداث مسجد و خانه عالم پیش‌بینی و پس از آماده‌سازی، بدون دریافت هزینه و با حفظ مالکیت عمومی و دولتی در اختیار متقاضیان احداث مساجد قرار دهند.

ب) مالکان اماکن تجاری، اداری و خدماتی جدیدالاحداث موظفند نمازخانه مناسبی را در اماکن مذکور احداث نمایند. تأیید نقشه مجتمع‌های مذکور منوط به پیش‌بینی محل مناسب برای نمازخانه براساس دستورالعمل ابلاغی شورای عالی معماری و شهرسازی است.

ج) سازمان جنگل‌ها، مراتع و آبخیزداری کشور و شهرداری‌ها موظفند نسبت به احداث یا اختصاص فضای کافی و مناسب برای مسجد یا نمازخانه در پارک‌های ملی و بوستان‌های شهری اقدام نمایند.

د) کلیه دستگاه‌های اجرایی، مراکز آموزشی، بیمارستان‌ها و مراکز درمانی، مجموعه‌های ورزشی، مجتمع‌های رفاهی، تفریحی و مجتمع‌های تجاری اعم از دولتی یا غیردولتی، موظفند نسبت به احداث یا اختصاص و نگهداری فضای کافی و مناسب برای مسجد یا نمازخانه اقدام نمایند.

ه) وزارتخانه‌های راه و ترابری و نفت موظفند نسبت به احداث مسجد و نمازخانه در پایانه‌های مسافری و جایگاه‌های عرضه سوخت بین‌شهری و همچنین نگهداری و مدیریت مساجد و نمازخانه‌های مذکور از طریق بخش غیردولتی اقدام نمایند.

و) به‌منظور ارتقای کارکرد فرهنگی و هنری مساجد، برقراری عدالت فرهنگی و ترویج فرهنگ اسلامی و جذب جوانان و نوجوانان به مساجد، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی مکلف است با رعایت موازین اسلامی ترتیبی اتخاذ نماید تا پایان برنامه حداقل یک‌چهارم مساجد شهری و روستاهای بالای هزار نفر جمعیت برخوردار از کانون فرهنگی و هنری باشند.

سرانه بهره‌مندی اقشار مختلف مردم از فضاهای فرهنگی، هنری و ورزشی و ایجاد زیرساخت‌های لازم برای توسعه فعالیت فرهنگی و هنری» اقداماتی عمرانی را انجام دهد.

در موادی از این قانون برنامه نیز، حوزه به مثابه نهاد علم در کنار دانشگاه‌ها لحاظ شده است. از جمله در ماده (۱۷)، دولت مجاز شده که «به‌منظور توسعه و انتشار فناوری و حمایت از شرکت‌های دانش‌بنیان» اقداماتی را انجام دهد که از آن جمله، حمایت از پژوهش‌های حوزوی است.

ماده (۱۷) الف — حمایت مالی از پژوهش‌های تقاضامحور مشترک با دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی، پژوهشی و فناوری و حوزه‌های علمیه در موارد ناظر به حل مشکلات موجود کشور مشروط به اینکه حداقل پنجاه درصد (۵۰٪) از هزینه‌های آن را کارفرمای غیردولتی تأمین و تعهد کرده باشد.

براساس ماده (۲۰)، «به‌منظور زمینه‌سازی برای تربیت نیروی انسانی متخصص و متعهد، دانش‌مدار، خلاق و کارآفرین، منطبق با نیازهای نهضت نرم‌افزاری، با هدف توسعه کمی و کیفی» دولت مجاز به حمایت‌ها و اقداماتی است که براساس بخشی از آن — همانند برنامه توسعه قبل — حوزه‌های علمیه «از تسهیلات، مزایا و امکاناتی که برای مراکز آموزشی و پژوهشی تعیین شده یا می‌شود، برخوردار هستند» علاوه بر این، در تبصره‌ای دیگر دولت مکلف شد که به اعطای روادید (ویزا) و اجازه اقامت برای جامعه المصطفی العالمیه همانند اعضای هیئت علمی و دانشجویان خارجی مراکز دانشگاهی اقدام کند.

همچنین در بحث مسکن و در ماده (۱۶۹)، شورای عالی شهرسازی و معماری مکلف شد، به‌منظور تدوین و ترویج الگوهای معماری و شهرسازی اسلامی — ایرانی، کارگروهی را «مرکب از نمایندگان دستگاه‌های ذی‌ربط و صاحب‌نظران و متخصصان رشته‌های معماری، شهرسازی و حوزوی» تشکیل دهد تا نسبت به انجام پژوهش‌های کاربردی، سیاستگذاری، تدوین ضوابط و مقررات و ترویج الگوهای مورد نظر اقدام شود. همچنین براساس ماده (۸)، به انجمن‌ها و قطب‌های علمی حوزوی و دانشگاهی توجه شده است.

ماده (۸) — به‌منظور توسعه انجمن‌ها و قطب‌های علمی حوزوی و دانشگاهی، کرسی‌های نظریه‌پردازی، نقد و مناظره، دولت از توسعه آموزش‌ها و پژوهش‌های بنیادین کاربردی در حوزه‌های دین و نشر فرهنگ و معارف اسلامی و گرایش‌های تخصصی مرتبط حمایت‌های لازم را در ابعاد مالی، حقوقی به‌عمل آورد.

در ماده (۱۵)، «به‌منظور تحول بنیادین در آموزش عالی به‌ویژه در رشته‌های علوم انسانی، تحقق جنبش نرم‌افزاری و تعمیق مبانی اعتقادی، ارزش‌های اسلامی و اخلاق حرفه‌ای و با هدف ارتقای کیفی در حوزه دانش و تربیت اسلامی» وزارتخانه‌های علوم، تحقیقات و فناوری و بهداشت، درمان و آموزش پزشکی مکلف شده‌اند که اقداماتی را انجام دهند که برخی از آنها توجه ویژه‌ای به آموزه‌های دینی یا توانمندی‌ها و همکاری با مراکز دینی دارند.

ماده (۱۵)

الف) بازنگری متون، محتوا و برنامه‌های آموزشی و درسی دانشگاهی مبتنی بر آموزه‌ها و ارزش‌های دینی و هویت اسلامی - ایرانی و انقلابی و تقویت دوره‌های تحصیلات تکمیلی با بهره‌گیری از آخرین دستاوردهای دانش بشری، با اولویت نیاز بازار کار

ب) تدوین و ارتقای شاخص‌های کیفی به‌خصوص در رشته‌های علوم انسانی به‌ویژه در رشته‌های علوم قرآن و عترت و مطالعات میان‌رشته‌ای با بهره‌گیری از امکانات و توانمندی‌های حوزه‌های علمیه و تأمین آموزش‌های مورد نیاز متناسب با نقش دختران و پسران

ج) نهادینه کردن تجارب علمی و عملی انقلاب اسلامی و دفاع مقدس با انجام فعالیت‌های آموزشی، پژوهشی و نظریه‌پردازی در حوزه‌های مرتبط

د) همکاری با حوزه‌های علمیه و بهره‌مندی از ظرفیت‌های حوزه در عرصه‌های مختلف

ه) گسترش کرسی‌های نظریه‌پردازی، نقد و آزاداندیشی، انجام مطالعات میان‌رشته‌ای، توسعه قطب‌های علمی و تولید علم بومی با تأکید بر علوم انسانی با همکاری شورای عالی حوزه علمیه و دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم

و) استقرار نظام جامع نظارت و ارزیابی و رتبه‌بندی دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی و پژوهشی براساس شاخص‌های مورد تأیید وزارتخانه‌های مذکور منوط به عدم مغایرت با مصوبات شورای عالی انقلاب فرهنگی با هدف ارتقای کیفیت آموزشی و پژوهشی

نکته‌ای که درباره این حکم وجود دارد این است که هرچند به ارزش‌های دینی و توانمندی‌های حوزه‌های علمیه و مراکز مرتبط توجه شده، لکن همچنان به‌عنوان دستگاه همکار شناخته شده‌اند. از همین روی الزامی برای وزارتخانه‌های مذکور جهت انجام تکالیف و ایجاد همکاری وجود ندارد.

مرور تحلیلی و تاریخی برنامه پنجم توسعه نشان می‌دهد که این برنامه در هنگامه همسویی دولت و مجلس تصویب شد و تحلیل فصول آن نشان از توجه جدی‌تری به کلیت فرهنگ و مؤلفه‌های دینی دارد. فصل اول به «فرهنگ اسلامی - ایرانی» اختصاص داده شده و ۱۴ ماده ذیل این فصل به برنامه‌ها و حمایت‌های متنوع در زمینه آموزشی، پژوهشی، تسهیلات و عمرانی درباره مراکز فرهنگی، هنری و دینی پرداخته است. همچنین در فصول دیگر از جمله فصل علم و فناوری یا مسکن و شهرسازی نیز به پژوهش‌های دینی و علوم انسانی و اسلامی توجه شده است.

در این دوره براساس رویکرد دولت و مفاد قانون برنامه پنجم توسعه، شاهد رشد متنوع مراکز و مؤسسات دینی و البته فرهنگی هستیم که برخی دولتی و برخی دیگر به‌عنوان نهاد عمومی غیردولتی از محل فصل کمک‌های بلاعوض قانون بودجه (و جدول معروف ۱۷ که در سال ۱۳۹۷ از جداول بودجه حذف شد) اعتباراتی را جهت تصدی و انجام امور فرهنگی و دینی - تبلیغی به‌خود اختصاص می‌دادند و در کنار مراکز اصلی مانند مرکز خدمات حوزه علمیه و سایر مراکز حوزوی، از بودجه‌های سالیانه فصل دین و فرهنگ بهره‌مند می‌شدند.

از یک منظر کلی؛ تعامل دولت با مراکز حوزوی، در دوران اجرای برنامه پنجم توسعه با فراز و فرودهای بسیاری همراه بود. اوایل این دوره را می‌توان بالاترین سطح تعاملی بین دولت و حوزه دانست که منجر به توسعه بنیادین فرهنگی، آموزشی پژوهشی، تبلیغی و غیره گردید. توجه دانشی به حوزه علمیه در این دوره بسیار گسترده بوده است و آثار و نتایج بسیاری را به‌خصوص در جهت توسعه علوم دینی و اسلامی برجای گذاشت که متأسفانه به‌دلایلی، این همکاری گسترده، ادامه پیدا نکرد و فرصت رسیدن به افق‌های مطلوب فراهم نشد و این مسئله در نهایت منجر به معطلی برخی احکام مرتبط گردید. لذا در ادامه، تقریباً بودجه اکثر مؤسسات و مراکز دینی نسبت به قبل، حذف یا کاهش بسیاری را تجربه کرد که این امر منجر به تعدیل یا تعطیلی برخی مراکز حوزوی شد و عملاً منجر به هدررفت و نیمه‌کار ماندن بسیاری از برنامه‌های دینی گردید. این تجربه نشان داد که علاوه بر تلاش در جهت استقلال حوزه‌های علمیه،

باید به جای نگاه متغیر و وابسته به دولت‌ها، در برنامه‌های توسعه رویکردی پایدار به برنامه‌های دینی داشت تا بتوان از آنها به مثابه نهاد علم و همانند دیگر مراکز علمی و فرهنگی کشور، بهره‌مستمر و نتایج روشنی گرفت.

قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۶)

در موادی از قانون برنامه ششم توسعه، به مراکز دینی - حوزوی پرداخته شده است. بخش ۱۷ اختصاص به «فرهنگ، هنر و ورزش» دارد. در این بخش، ۱۳ ماده وجود دارد که در ماده (۹۵) و (۶۴) به مراکز حوزوی توجه شده است.

در بخش ۱۲ «آموزش عمومی، آموزش عالی و علم و فناوری» ذیل ماده (۶۴) «به‌منظور تحقق اقتصاد دانش‌بنیان، افزایش بهره‌وری، تنظیم رابطه متقابل تحصیل و اشتغال، گسترش همکاری و تعاملات فعال بین‌المللی و افزایش نقش مردم در مدیریت علمی و فناوری کشور»، دولت حمایت‌هایی از پژوهش‌های تقاضامحور برای مراکز علمی در نظر گرفته است که حوزه‌های علمیه نیز مشمول هستند.^۱

ذیل ماده (۹۵) که به «توسعه فضاهاى مذهبی فرهنگی و بهره‌گیری بهینه از اماکن مذهبی و...» پرداخته شده، تبصره‌ای آمده است که براساس آن حوزه‌های علمیه همانند دیگر اماکن مذهبی از معافیت‌هایی برخوردار هستند.

ماده (۹۵):

تبصره - مساجد، مصلی‌ها، اماکن صرفاً مذهبی اقلیت‌های دینی مصرح در قانون اساسی و حوزه‌های علمیه شامل مراکز آموزشی، پژوهشی و اداری از پرداخت هزینه‌های حق انشعاب آب، برق، گاز و فاضلاب و عوارض ساخت و ساز فقط برای فضای اصلی معاف می‌باشند.

براساس آنچه که در گزارش عملکرد قانون برنامه ششم توسعه در سال ۱۳۹۶ درباره ماده (۹۵) آمده است، «اطلاعات موجود نشانگر این است که تکالیف در حال انجام شدن است و موارد ذکر شده در قانون از معافیت برخوردار می‌باشند»، اما گزارش عملکردی درباره ماده (۶۴) دریافت نشده است.^۲ همچنین گزارش‌های عملکرد اهداف کمی در حوزه فرهنگ دینی، درباره اعزام و استقرار مبلغان دینی نشان می‌دهد که برای مثال، دفتر تبلیغات اسلامی در خصوص «برنامه توانمندسازی مبلغین و حمایت از فعالیت‌های اقشار تأثیرگذار فرهنگی دینی» و نیز «برنامه سازماندهی و پشتیبانی از اعزام روحانیون و مبلغان دینی»، اعتباراتی را در سال ۱۳۹۶ هزینه کرده است که به ترتیب درصد تحقق آنها ۹۸/۷ و ۸۰/۳ بوده است.^۳ مقایسه اهداف کمی سال ۱۳۹۷ نشان از رشد این فعالیت‌ها می‌دهد. برای مثال، شاخص «تعداد روحانیون استقرار یافته در روستاهای بالای ۲۰۰ خانوار» با میانگین رشد ۱۷/۴۸ درصد داشته که به تعداد ۴۴۲۱ نفر در سال ۱۳۹۷ افزایش یافته است. همچنین طبق گزارش عملکرد سال ۱۳۹۷، کمترین عملکرد مربوط به «برنامه تأمین خدمات فرهنگی و تبلیغی مبلغان» با تخصیصی بالغ بر ۲۱ میلیارد ریال

۱ ماده (۶۴):

ج (دولت مجاز است به‌منظور پیشتاری در اقتصاد دانش‌بنیان و افزایش تولید و صادرات محصولات و خدمات دانش‌بنیان سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، برای توسعه و انتشار فناوری و حمایت از شرکت‌های دانش‌بنیان مطابق قانون بودجه سنواتی نسبت به حمایت مالی از پژوهش‌های تقاضامحور مشترک با دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی، پژوهشی و فناوری و حوزه‌های علمیه در موارد ناظر به حل مشکلات کشور، مشروط به اینکه حداقل پنجاهویک درصد (۵۱٪) از هزینه‌های آنرا کارفرما و یا بهره‌بردار تأمین و تعهد کرده باشد، اقدام نماید.

۲. نک: گزارش عملکرد قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۹۶، جلد سوم: حوزه بخشی، صص ۴۹۸-۵۴۴

۳. نک: گزارش عملکرد قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۹۶، جلد سوم: حوزه بخشی، صص ۴۹۸-۵۴۴.

و بیشترین عملکرد اعتبارات به مبلغ ۴۷۳۷ میلیارد ریال مربوط به برنامه «حمایت از حوزه‌های علمیه و مدارس علوم دینی» بوده است.^۱

گزارش عملکرد سال ۱۳۹۸ نشان می‌دهد که «تعداد روحانیون استقرار یافته در روستاهای بالای ۲۰۰ خانوار» از ۵۰۰۰ نفر مصوب، تعداد ۴۹۴۵ نفر عملکرد حاصل شده است.^۲ همچنین بررسی گزارش عملکرد اعتبارات هزینه‌ای سال ۱۳۹۸ شورای عالی حوزه‌های علمیه نشان می‌دهد که میزان تحقق اعتبارات هزینه‌ای و تملک دارایی سرمایه‌ای به ترتیب ۷۰ و ۳۸ درصد است.^۳

براساس گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس، بررسی لایحه بودجه نهادهای دینی و تبلیغی سال ۱۳۹۷ نشان می‌دهد که این بودجه در مقایسه با سال ۱۳۹۶، شاهد کاهش ۴/۷ درصدی این فصل است. همچنین در لایحه بودجه سال ۱۳۹۷ دولت با حذف جدول معروف ۱۷ سعی نمود تا اختیار میزان تخصیص اعتبارات جدول مذکور را به سازمان‌ها و دستگاه‌های اصلی و سیاستگذار مربوطه واگذار نماید. علاوه بر این برخی ردیف‌های متفرقه نهادهای دینی و تبلیغی را نیز به ردیف‌های اصلی دستگاه مرتبط، انتقال داد.^۴

در بررسی میزان تطابق مواد قانون برنامه ششم توسعه با لویح بودجه سنواتی به این نتیجه می‌رسیم که دولت برای احکام مندرج در مواد مذکور برای حوزه‌های علمیه، اگرچه اعتباراتی را پیش‌بینی کرده و تا حدی همسویی کلی میان قوانین بودجه با قانون برنامه تأیید می‌شود با این حال در بردارنده جهش مورد انتظار قانون برنامه نیست. البته شایان ذکر است برخی از احکام برنامه‌های پیشین توسعه به «قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور» انتقال پیدا کرد. به همین جهت، قانون برنامه توسعه ششم را باید در پیوست «قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور» ملاحظه کرد.

قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور

در قانون برنامه ششم توسعه، برخی از احکام پیشین مندرج در برنامه‌های توسعه سابق به «قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور» انتقال پیدا کرد. ماده (۳۷) از جمله این احکام است که بندهایی در آن به برنامه‌های دینی و مراکز حوزوی پرداخته است. براساس ماده (۳۷) «به‌منظور زنده و نمایان نگهداشتن مبانی اسلامی ایران و مقام معظم رهبری (مدظله العالی) و برجسته کردن نقش ایشان به‌عنوان یک معیار اساسی در سیاستگذاری‌ها و برنامه‌ها و تسری آن به مجموعه ارکان نظام و نیز انتقال آن به نسل‌های آینده، دولت مکلف است با بهره‌گیری از ظرفیت همه دستگاه‌های مربوط به‌ویژه آموزش و پرورش، دانشگاه‌ها و مراکز علمی و جهاد دانشگاهی، مراکز فرهنگی و هنری، حوزه‌های علمیه، صدا و سیما، شهرداری‌ها و مؤسسات مردم‌نهاد و بسیج باید اقداماتی را انجام دهد که از جمله آنها برنامه‌های مرتبط با حوزه علمیه است.

۱. گزارش عملکرد قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۹۷، جلد سوم: حوزه بخشی صص ۴۹۷-۴۹۹.
 ۲. گزارش عملکرد قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۹۸، جلد سوم: حوزه بخشی، صص ۵۱۷-۵۱۴.
 ۳. گزارش عملکرد قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۹۸، جلد سوم: حوزه بخشی، ص ۵۱۸.
 ۴. نک: رضا مستمع و اسماعیل نوده فراهانی، بررسی لایحه بودجه سال ۱۳۹۱ کل کشور ۴. نهادهای دینی و تبلیغی، ۱۳۹۶.

ب) پشتیبانی از مراکز تحقیقاتی و آموزشی حوزوی از طریق شورای عالی حوزه‌های علمیه و دانشگاهی، تشکل‌های اجتماعی — فرهنگی مردم‌نهاد در زمینه اسلام‌شناسی، شیعه‌شناسی، ایران‌شناسی و اندیشه‌های انقلاب اسلامی و شخصیت‌ها و نهادها و مجامع تقریبی و همچنین گسترش شبکه‌های مجازی بین‌المللی و فعالیت‌های رسانه‌ای و هنری با ساماندهی مادی و معنوی و توسعه سرمایه انسانی و مقابله با جبهه معاند نظام اسلامی

آیین‌نامه اجرایی این ماده ظرف مدت ۶ ماه از تاریخ ابلاغ این قانون توسط سازمان برنامه و بودجه کشور، وزارتخانه‌های آموزش و پرورش، علوم، تحقیقات و فناوری و فرهنگ و ارشاد اسلامی، شورای عالی حوزه‌های علمیه، سازمان صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران و مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام خمینی (ره) و مؤسسه تنظیم و نشر آثار مقام معظم رهبری تهیه می‌شود و به تصویب هیئت وزیران می‌رسد.

ت) دولت مکلف است از طریق شورای عالی حوزه‌های علمیه در اجرای وظایف تکلیفی نظام اسلامی و به‌منظور حضور مؤثر و هدفمند حوزه و روحانیت، از حوزه‌های علمیه در حکم نهاد عمومی غیردولتی پشتیبانی و حمایت‌های زیر را به‌عمل آورد:

۱. معافیت فضاهای آموزشی، پژوهشی و اداری حوزه‌های علمیه از پرداخت عوارض ساخت و ساز
۲. واگذاری فضاهای بلااستفاده دولتی در مناطق مختلف کشور به حوزه‌ها براساس نیاز حوزه‌های علمیه مطابق ضوابط ماده (۶۹) قانون تنظیم بخشی از مقررات مالی دولت مصوب ۲۷/۱۱/۱۳۸۰
۳. پشتیبانی و ارائه خدمات لازم به‌منظور آموزش، تربیت دانش‌آموختگان حوزوی به‌عنوان مبلغان و مربیان قرآن و عترت (ع) و مروجان فرهنگ دینی و رفع نیازهای فرهنگی و دینی جامعه اسلامی با اولویت طرح هجرت طلاب به مناطق کمترتوسعه یافته از طریق شورای عالی حوزه‌های علمیه
۴. پیش‌بینی زمین با کاربری آموزشی حوزوی در طرح جامع تفصیلی شهرها و واگذاری زمین با رعایت و ترتیبات صدر ماده (۱۰۰) قانون تنظیم بخشی از مقررات مالی دولت.

گزارش عملکرد برنامه دستگاه‌های حوزوی که از سوی سازمان برنامه و بودجه منتشر شده نشان می‌دهد که طبق ماده (۳۷) اقدامات مثبتی از سوی دستگاه‌ها و مراکز دینی انجام شده است که از جمله آنها می‌توان به «ایجاد سامانه شمیم جهت ثبت‌نام و ارسال مبلغین به مناطق تبلیغی، دریافت گزارش تبلیغی و ارزیابی مبلغین و پشتیبانی علمی، فرهنگی و تبلیغی به مبلغین» و «برگزاری دوره‌های تربیت مبلغ»، «اعزام مبلغان ایرانی و غیرایرانی»، «برگزاری دوره‌های تخصصی تربیت مبلغ، توسط شورای سیاستگذاری حوزه‌های علمیه خواهران و نیز «اعزام مبلغین تحت عنوان طرح هجرت به مناطق محروم»، «اعزام طلاب تحت عنوان مدارس طرح امین در مدارس سراسر کشور» توسط شورای عالی حوزه علمیه نام برد.^۱

همچنین اهم اقدامات و عملکرد شورای عالی حوزه‌های علمیه و شورای سیاستگذاری حوزه‌های علمیه خواهران در سال ۱۳۹۸ در راستای تحقق سیاست‌های کلی، اهداف و راهبردهای که ذیل ماده (۳۷) آمده عبارت بوده‌اند از اعزام مبلغ در طرح‌های هجرت، امین و مبلغان اینترنتی، برگزاری دوره‌های تربیتی قرآنی، حمایت از تشکل‌های تبلیغی جهادی، برگزاری مسابقات فرهنگی تربیتی، مشاوره تربیتی فرهنگی، اجرای دوره‌های آموزشی ویژه مبلغان، شناسایی طلاب مستعد در امر تبلیغ، همکاری و تعامل با سایر دستگاه‌ها و نهادهای تبلیغی، اجرای برنامه‌های فرهنگی و مذهبی.^۲

در مجموع گزارش عملکردی که سازمان برنامه و بودجه درباره دستگاه‌های دینی داشته‌اند، نشان از این می‌دهد که عملکرد آنها در راستای اهداف و سیاست‌های کلی بوده و مجموع عملکرد آنها روبه پیشرفت بوده است و در مجموع می‌توان گفت که

۱. گزارش عملکرد قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۹۷، جلد سوم: حوزه بخشی ص ۴۹۶
۲. گزارش عملکرد قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۹۸، جلد سوم: حوزه بخشی صص ۵۱۲-۵۱۳.

دفتر تبلیغات اسلامی، شورای عالی حوزه‌های علمیه، سازمان تبلیغات اسلامی و سایر نهادها و دستگاه‌های حوزه دین و مذهب، تراز عملکرد این بخش در دستیابی به اهداف برنامه‌های توسعه را افزایش داده است.

براساس گزارش عملکردی، از جمله مهم‌ترین دلایل موفقیت در حوزه دین و مذهب و اقدامات سازمان تبلیغات اسلامی در سال ۱۳۹۶ را می‌توان به «داشتن تفکر برنامه محور و اهتمام به اجرای برنامه‌ها»، «بهره‌گیری از ظرفیت‌های مردمی در تحقق اهداف»، «هماهنگی و تعامل مطلوب با حوزه‌های علمیه» و غیره اشاره کرد. از جمله مشکلات در این حوزه که به آن اشاره شده است، «عدم اختصاص تکالیف مشخص به بخش دین و مذهب»، «انجام برخی فعالیت‌های موزی و تداخل وظایف در حوزه ساماندهی بخش»، «ضعف در سازماندهی نظام آمار و اطلاعات» بیان شده است که براین اساس پیشنهادهای نیز داده شده است.^۱

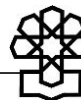
از جمله پیشنهادات کلی درباره این دستگاه‌ها این بوده که «افزایش تعامل و همفکری دستگاه‌های بخش دین و مذهب»، «سازماندهی نظام آماری، شاخص‌ها و استانداردهای مورد نیاز»، «لزوم ارتقای نظام برنامه‌ریزی برای گسترش فرهنگ دینی در بین طبقات مختلف مردم و اقصی نقاط جغرافیای کشور به‌ویژه با استفاده از برنامه‌ریزی آمایش سرزمین در بخش دین و مذهب» داشته باشند.^۲

۲. احصا و دسته‌بندی احکام برنامه‌های توسعه درباره مراکز دینی حوزوی

در جدول ۱ درباره قوانین برنامه به‌لحاظ موضوع، راهبرد و راهکارهای اجرایی، دسته‌بندی انجام گرفته است. عمده موضوعات قوانین توسعه درباره مراکز دینی - حوزوی براساس سه محور اصلی تبلیغ و فرهنگ دینی، آموزش و تحقیقات دینی بوده است. بیشترین فراوانی درباره قوانین مراکز حوزوی، به‌خصوص در برنامه‌های نخست، درباره موضوع تبلیغ و فرهنگ بوده است که به مرور شامل آموزش و تحقیقات دینی هم شده است. با این حال در بین نهادها و دستگاه‌های دینی، کمترین توجه پیرامون حوزه‌های علمیه بوده است که البته در برنامه‌های اخیر توسعه و نیز احکام دائمی، سعی شده رویکردهای حمایتی یا معافیتی در جنبه آموزش حوزه‌های علمیه (همانند سایر مراکز آموزشی) تقویت شود که البته این حمایت‌ها در حداقل ممکن است. این درحالی است که یکی از فعالیت‌های اساسی حوزه‌های علمیه جنبه آموزشی و تربیتی آنهاست.

در جنبه راهبرد، سعی شده است که به اهداف زمینه‌ای که هر قانون بدان توجه داشته‌اند، پرداخته شود. راهبرد نیز باید به راهکار مشخصی منتج شود. راهکارهای اجرایی، مشخصاً به برنامه عملیاتی، اقدامات اجرایی، دستگاه‌های متولی و ضمانت‌های اجرایی توجه شده است. در جدول زیر به خوبی مشخص است که برخی از راهبردها و راهکارها ناظر به مراکز حوزوی نبوده‌اند و برای برخی مراکز فرهنگی و علمی بوده که کلیاتی از آن شامل حوزه‌های علمیه می‌شود، در نتیجه مراکز حوزوی، علی‌رغم اینکه موضوع آن قانون مرتبط هستند، اما ضمانتی برای همکاری و استفاده از ظرفیت آنها وجود ندارد. پس از به رسمیت شناخته شدن جنبه‌های آموزشی و پژوهشی مراکز حوزوی، اما همچنان به‌واسطه نگاه حداقلی، راهکارهای غیرالزام‌آور و توصیه‌ای در این‌باره وجود دارد. لذا مقتضی است در برنامه هفتم توسعه سعی شود منابع و ضمانت‌های اجرایی مشخصی برای اجرای این احکام، لحاظ شود.

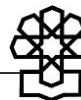
۱. گزارش عملکرد قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۹۶، جلد سوم: حوزه بخشی، ص ۵۴۶.
 ۲. همان، ص ۵۰۲.

جدول ۱. دسته‌بندی موضوعات، راهبردها و راهکارهای احکام ناظر به نهادهای دینی حوزوی در برنامه‌های توسعه کشور

قانون برنامه	ماده قانونی	موضوع	راهبرد	راهکار اجرایی	توضیحات
برنامه اول	تبصره «۲۵»	تبلیغ و فرهنگ دینی (ملی)	تأسیس نظام متحد و هماهنگ امور فرهنگی و تبلیغی کشور و ادغام سازمان‌ها و مراکز موازی	پیشنهاد لایحه قانونی لازم به مجلس شورای اسلامی	هیچ اشاره‌ای به مراکز حوزوی نشده است و صرفاً به کلیات امور فرهنگی تبلیغی بسنده شده است.
برنامه دوم	تبصره «۵۶»	تبلیغ و فرهنگ دینی (ملی)	تحقق اهداف فرهنگی برنامه پنج ساله دوم و مقابله با تهاجم فرهنگی دشمن	اختصاص اعتبارات مصوب به برنامه‌های سازمان‌های فرهنگی از جمله سازمان تبلیغات اسلامی و...	هیچ اشاره‌ای به مراکز حوزوی نشده است.
برنامه دوم	تبصره «۵۷»	تبلیغ و فرهنگ (بین‌المللی)	ایفای نقش فعال در مجامع فرهنگی و خبری جهان،	- احیا و توسعه کرسی‌های اسلام‌شناسی و... - ایجاد ارتباط با مراکز دینی، علمی و فرهنگی خارج از کشور و ایجاد تبادل نظر و گفتگو با علما و دانشمندان ادیان مختلف - گسترش ترجمه قرآن کریم و متون معتبر اسلامی به زبان‌های زنده دنیا و...	هیچ اشاره‌ای به مراکز و دستگاه‌های حوزوی نشده است.
برنامه سوم	ماده (۱۵۹)	تبلیغ و اعزام مبلغین (ملی)	هماهنگی اعزام مبلغ خصوصاً جهت نقاط محروم و دهستان‌های فاقد روحانی در ایام سال به مناسبت‌های مختلف در جهت اعتلای معرفت دینی و قرآنی و ...	-انجام مطالعات و تحقیقات میدانی لازم درخصوص نیازمندی‌های تبلیغ دینی سراسر کشور -تهیه و تصویب طرح جامع شناسایی، گزینش و آموزش‌های کوتاه‌مدت، بلندمدت - اعزام با مشارکت سایر ارگان‌ها و نهادهای ذی‌ربط	علی‌رغم اینکه باید از ظرفیت طلاب حوزه علمیه استفاده گردد صرفاً به مراکزمانند سازمان تبلیغات اسلامی اشاره شده و در راهکار اعزام به مشارکت سایر نهادهای توجه شده.
برنامه سوم	ماده (۱۵۹)	پژوهش و فرهنگ دینی	به‌منظور بررسی و پژوهش پیرامون مسائل مستحدثه و مشکلات مذهبی اقشار مختلف در زمینه فرهنگ دینی و نحوه پاسخگویی منطقی به سؤالات و مشکلات مذکور، به‌منظور اعتلای معرفت دینی و قرآنی و ...	دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم موظف است ضمن هماهنگی با مراکز پژوهشی دینی، راهکارها و طرح‌های کاربردی و برنامه‌های عملی تحقق هدف را تهیه و به تصویب شورای عالی انقلاب فرهنگی برساند.	استفاده از پژوهش‌های حوزوی با استفاده از دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، مد نظر قرار گرفته شده است.
برنامه سوم	ماده (۱۶۳)	تبلیغ و حمایتی	گسترش فضاهای مذهبی و مساجد ضمن حفظ اصل ساماندهی ساخت و ساز، احیا، تعمیر و تجهیز مساجد از طریق مشارکت‌های مردمی و ..	کلیه وجوه پرداختی توسط اشخاص حقیقی و حقوقی در ارتباط با احداث، تعمیر و تجهیز مساجد و سایر فضاهای مذهبی را به‌عنوان هزینه قابل قبول منظور شود.	برای نخستین بار، ایجاد معافیت برای اماکن مذهبی ایجاد شد.
برنامه سوم	ماده (۱۶۳)	تبلیغ و پژوهش دینی	با توجه به اهمیت گسترش فضاهای مذهبی و مساجد ضمن حفظ اصل ساماندهی ساخت و ساز، احیا، تعمیر و تجهیز مساجد از طریق مشارکت‌های مردمی و ..	- تهیه، ارائه و تصویب طرحی به‌منظور ساماندهی نحوه اختصاص و مصرف منابع اعتباری دولت در زمینه احیا و بازسازی مساجد. - کمک به مراکز تحقیقاتی حوزه‌های علمیه، فعالیت‌های مربوط به تبلیغات دینی و با هدف تقویت و متناسب کردن مشارکت مردمی	تلاش در جهت ساماندهی و اختصاص اعتبارات برای امور تبلیغی و پژوهشی مربوط به امور دینی

قانون برنامه	ماده قانونی	موضوع	راهنبرد	راهکار اجرایی	توضیحات
برنامه سوم	ماده (۱۴۴)	آموزش	توسعه فضاهای آموزشی	ب) اشخاص حقیقی و حقوقی غیردولتی که اموال خود را انتقال می‌دهند از پرداخت هر گونه عوارض و مالیات نقل و انتقال معاف هستند.	معافیت در انتقال فضاهای آموزشی حوزه‌های علمیه
برنامه سوم	ماده (۴۰)	تبلیغ و فرهنگ دینی	ساختار سازمانی مناسب نظام تأمین اجتماعی با رعایت اصول	استفاده مؤثر از مؤسسات خیریه و امکانات مردمی و وقف و همچنین شوراهای اسلامی شهر و روستا و مراکز دینی و مذهبی.	افزایش تأثیرگذاری اجتماعی بواسطه استفاده از منابع مردمی
برنامه سوم	ماده (۶۴)	تبلیغ و فرهنگ دینی	انجام وظایف مربوط به تصدی‌های اجتماعی که منافع اجتماعی حاصل از آنها نسبت به منافع فردی برتری دارد و موجب بهبود وضعیت زندگی افراد جامعه می‌گردد مانند تبلیغات دینی و...	تأمین اعتبار مورد نیاز از محل منابع بودجه عمومی و مشارکت بخش غیردولتی و...	تأمین اعتبار
برنامه چهارم	ماده (۱۰۶)	تبلیغ و فرهنگ دینی	تعمیق ارزش‌ها، باورها، فرهنگ معنویت و نیز حفظ هویت اسلامی - ایرانی، اعتلای معرفت دینی و توسعه فرهنگ قرآنی	ه) تهیه طرح جامع گسترش فضاهای مذهبی و مساجد توسط سازمان‌های تبلیغات اسلامی و اوقاف و امور خیریه با همکاری سازمان میراث فرهنگی ن) تهیه طرح جامع مطالعه و اجرای همگرایی مذاهب، برای تقویت همگرایی بیشتر میان فرقه‌ها و مذاهب مختلف اسلامی در کشور. س) توسعه مشارکت‌های مردمی در عرصه فرهنگ دینی، برنامه‌ریزی و اقدام‌های لازم برای حمایت از هیئت‌های مذهبی و تشکل‌های دینی با رویکرد بهبود کیفیت فعالیت‌ها و پرهیز از خرافات و انحرافات. ی) حمایت از برنامه‌ریزی، نیازسنجی و ارائه آموزش‌های ضروری به مبلغین دینی در جهت بهبود کیفیت تبلیغات دینی. ط) به‌کارگیری شیوه‌ها و راهکارها و ابزارهای نوین در عرصه تبلیغات دینی.	در این ماده، نسبت به احکام قانونی گذشته، نگاه جامعی به مقوله تبلیغ و فرهنگ دینی شده است.
برنامه چهارم	ماده (۱۰۶)	آموزشی و پژوهشی	تعمیق ارزش‌ها، باورها، فرهنگ معنویت و نیز حفظ هویت اسلامی - ایرانی، اعتلای معرفت دینی و توسعه فرهنگ قرآنی	ج) حمایت از پژوهش‌های راهنبرد و بنیادی در زمینه اعتلای معرفت دینی و توسعه فعالیت‌های قرآنی. ز) تقویت سهم کتابخوانی در حوزه دین در کشور، خصوصاً مناطق محروم و طراحی کتابخانه حوزه دین در مساجد و سایر اماکن مذهبی. ع) حوزه‌های علمیه از تمامی تسهیلات و معافیت‌هایی که برای سایر مراکز آموزشی و پژوهشی تعیین گردیده یا می‌گردد، برخوردار خواهند بود.	نسبت به گذشته، نگاه جامعی به مقوله آموزش و به‌خصوص تحقیقات دینی شده است

قانون برنامه	ماده قانونی	موضوع	راهبرد	راهکار اجرایی	توضیحات
				ف) به منظور ارتقای پژوهش در خصوص بنیادهای نظری، دینی نظام و پاسخگویی به مسائل مستحدثه در جمهوری اسلامی ایران، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم موظف است در برنامه چهارم ساماندهی مناسب را با استفاده از امکانات و ظرفیت‌های علمی حوزه دین پژوهشی به انجام رساند.	
برنامه پنجم	ماده (۳)	تبلیغ و فرهنگ دینی	تعمیق ارزش‌های اسلامی، باورهای دینی و اعتلای معرفت دینی و تقویت هنجارهای فرهنگی و اجتماعی و روحیه کار جمعی، ابتکار، ترویج فرهنگ مقاومت و ایثار، تبلیغ ارزش‌های اسلامی و انقلاب اسلامی و گسترش خط و زبان فارسی	الف) حمایت از برنامه‌های اجرایی دینی، مذهبی، هنری، فرهنگی، آموزشی و علمی د) توسعه و راه‌اندازی مؤسسات، هیئت‌ها و تشکل‌های فرهنگی، هنری، رسانه‌ای، دینی و قرآنی	رویکرد حمایتی
برنامه پنجم	ماده (۵)	تبلیغ بین‌المللی	منظور تبیین مبانی و اندیشه‌های اسلامی و معرفی فرهنگ و تمدن اسلامی - ایرانی، با تأکید بر تقریب مذاهب اسلامی و تقویت گفتگو و همکاری بین پیروان ادیان و نخبگان علمی و فکری جهان و توسعه ارتباط و همکاری با مراکز ایران‌شناسی، اسلام‌شناسی و..	تهیه و تصویب «سند ملی توسعه روابط فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در سطح بین‌الملل»	استفاده از ظرفیت حوزه علمیه در تهیه سند ملی در جهت توسعه تبلیغ بین‌المللی
برنامه پنجم	ماده (۱۷)	پژوهشی	توسعه و انتشار فناوری و حمایت از شرکت‌های دانش‌بنیان	حمایت مالی از پژوهش‌های تقاضامحور مشترک با دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی، پژوهشی و فناوری و حوزه‌های علمیه در موارد ناظر به حل مشکلات موجود کشور	اقدامات حمایتی در جهت توسعه و حل مشکلات کشور
برنامه پنجم	ماده (۸)	آموزشی و پژوهشی	توسعه انجمن‌ها و قطب‌های علمی حوزوی و دانشگاهی، کرسی‌های نظریه‌پردازی، نقد و مناظره، دولت از توسعه آموزش‌ها و پژوهش‌های بنیادین کاربردی در حوزه‌های دین و نشر فرهنگ و معارف اسلامی و گرایش‌های تخصصی مرتبط	حمایت‌های لازم در ابعاد مالی و حقوقی	حمایت در جهت توسعه دانشی
برنامه پنجم	ماده (۱۵)	آموزشی و پژوهشی	تحول بنیادین در آموزش عالی به‌ویژه در رشته‌های علوم انسانی، تحقق جنبش نرم‌افزاری و تعمیق مبانی اعتقادی، ارزش‌های اسلامی و اخلاق حرفه‌ای و با هدف ارتقای کیفی در حوزه دانش و تربیت اسلامی	ب) تدوین و ارتقای شاخص‌های کیفی به‌خصوص در رشته‌های علوم انسانی به‌ویژه در رشته‌های علوم قرآن و عترت و مطالعات میان‌رشته‌ای با بهره‌گیری از امکانات و توانمندی‌های حوزه‌های علمیه و تأمین آموزش‌های مورد نیاز متناسب با نقش دختران و پسران د) همکاری با حوزه‌های علمیه و بهره‌مندی از ظرفیت‌های حوزه در عرصه‌های مختلف ه) گسترش کرسی‌های نظریه‌پردازی، نقد و آزاداندیشی، انجام مطالعات میان‌رشته‌ای، توسعه قطب‌های علمی و تولید علم بومی با	استفاده از ظرفیت پژوهشی و آموزشی مراکز حوزه علمیه

قانون برنامه	ماده قانونی	موضوع	راهبرد	راهکار اجرایی	توضیحات
				تأکید بر علوم انسانی با همکاری شورای عالی حوزه علمیه و دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم	
برنامه ششم	ماده (۹۵)	آموزشی و پژوهشی	توسعه فضاهای مذهبی فرهنگی و بهره‌گیری بهینه از اماکن مذهبی و...»	حوزه‌های علمیه شامل مراکز آموزشی، پژوهشی و اداری همانند دیگر اماکن مذهبی از پرداخت هزینه‌های حق انشعاب آب، برق، گاز و فاضلاب و عوارض ساخت و ساز فقط برای فضای اصلی معاف می‌باشند.	ایجاد معافیت مالی برای مراکز حوزوی به مثابه نهاد آموزش و پژوهش
برنامه ششم	ماده (۶۴)	پژوهشی	پیشتازی در اقتصاد دانش‌بنیان و افزایش تولید و صادرات محصولات و خدمات دانش‌بنیان سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، برای توسعه و انتشار فناوری و	حمایت از شرکت‌های دانش‌بنیان طبق قانون بودجه سنواتی نسبت به حمایت مالی از پژوهش‌های تقاضامحور مشترک با دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی، پژوهشی و فناوری و حوزه‌های علمیه در موارد ناظر به حل مشکلات کشور، مشروط به اینکه حداقل پنجاهویک درصد (۵۱٪) از هزینه‌های آن را کارفرما و یا بهره‌بردار تأمین و تعهد کرده باشد، اقدام نماید.	اختصاص اعتبارات و حمایت پژوهشی از طرح‌های حوزوی ناظر به مشکلات کشور

۳. ملاحظات سیاستگذاری در برنامه هفتم توسعه

با توجه به خلأها و کاستی‌های برنامه‌های توسعه پیشین پیرامون حوزه‌های علمیه و مراکز دینی - حوزوی خصوصاً به‌عنوان یک نهاد علمی و آموزشی بومی (نه وارداتی)، مقتضی است ملاحظات سیاستی زیر به‌عنوان رویکرد برنامه‌های توسعه مورد توجه جدی قرار گیرند و براساس این ملاحظات، احکام برنامه هفتم توسعه تدوین شوند. پیش از ارزیابی «وضعیت موجود و حاکم در قوانین توسعه» و «ارائه ملاحظات سیاستگذاری در برنامه هفتم توسعه» ضرورت دارد که ماهیت «برنامه‌های توسعه» بازخوانی و روشن شود.

پس از بیان رویکرد مد نظر درباره برنامه توسعه، به ملاحظات و پیشنهادهای ناظر به برنامه هفتم، خواهیم پرداخت. پستوانه صرفاً بخشی از این ملاحظات، ناظر به آسیب‌شناسی برنامه‌های پیشین است. باید این مهم را نیز در نظر داشت که در تدوین احکام برنامه هفتم توسعه در دام چارچوب‌های تعیین شده در برنامه‌های توسعه قبلی درگیر نشد که این امر نوآوری و خلاقیت در ارائه برنامه جدید را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد.

اولویت‌گذاری در برنامه توسعه

منظور از «برنامه» در برنامه‌های توسعه، احکامی میان‌مدت و موقتی هستند تا به وضعیتی مطلوب و دست‌یافتنی در پنج‌ساله آینده برسند. مفروض این است که در اینجا نوعی محدودیت زمان و منابع وجود دارد، لذا نیاز به اولویت‌بندی و برنامه‌ریزی است و بهترین ابزار برای برنامه‌ریزی، قانون فرض شده است، لذا عنوان «قانون توسعه» برای این احکام گذاشته شده است. بر این اساس باید نگاه میان‌مدت پنج‌ساله به این قوانین داشت و از این پرهیز نمود که همه برنامه‌ریزی‌ها به‌خصوص بلندمدت در این قوانین گنجانده شود. مقتضی است ریل‌گذاری‌های اساسی و میان‌مدت در حوزه‌هایی مانند دین و فرهنگ وجود داشته باشد و لزوماً تعدد اهداف و آمال سیاستگذاران و انباشت قوانین، دلیلی بر مطلوبیت برنامه نیست؛ بلکه منجر به عملی نشدن بخش بسیاری از احکام و نادیده شدن مسائل اصلی می‌گردد.

برای مثال، اگر سیاستگذار تشخیص دهد که یکی از مسائل کشور در حوزه فرهنگ و دین، «بازسازی ساختاری نهادهای دینی متناسب با اهداف گام دوم انقلاب اسلامی» است، در این صورت باید ناظر به این مسئله «اولویت‌ها، راهبردها، راهکارها و اقداماتی» میان‌مدت تدوین کند و از انباشت قوانین غیرمرتبط پرهیز کرد. لذا بهتر است در ساحت‌های آموزشی، پژوهشی و تبلیغی یک یا دو رویکرد به عنوان اولویت عملیاتی برای تدوین احکام میان‌مدت مد نظر قرار گیرد.

قانونگذاری و قاعده‌گذاری ذیل اسناد بالادستی

به‌واسطه ماهیت موقتی و میان‌مدت قوانین برنامه، باید قوانین نهادهای دینی در چارچوب و مستند به قوانین اسناد بالادستی باشند (مانند مفاد قانون اساسی، اصول و سیاست‌های کلی کشور، منویات مقام معظم رهبری، سیاست‌های کلی، بیانیه گام دوم انقلاب، سند نقشه مهندسی فرهنگی و دیگر احکام و قوانین دائمی کشور) و چارچوب و اولویت‌بندی مناسبی را دربرداشته باشد. بنابراین قوانین برنامه باید ارتباط منطقی با دیگر قوانین و سیاست‌ها را دارا باشند. در این موارد باید دستگاه اصلی و همکار مشخص شود و روشن باشد که با وضع این قانون در صدد حل کدام مسئله در پنج‌ساله کشور هستیم و منابع و ضمانت اجرایی آن چیست. همچنین هر قانونی که نگاشته می‌شود، الزاماً باید اجزا و ساختار مشخص قانون‌نویسی داشته باشد. این مسئله به‌خصوص در حوزه فرهنگ بیشتر است. قانون مطلوب، قانونی است که مستند به قوانین بالادستی، این ساختار را داشته باشد:

مبانی، چشم‌انداز، اهداف و مأموریت، اصول و معیارهای حاکم بر آن، وضعیت موجود، وضعیت مطلوب، اولویت‌ها، راهبردهای ناظر به اصول، راهکارها و اقدامات متناظر بر آن.

مبنای نظری توسعه

باید مشخص شود که مبنای نظری و منظور از «توسعه» چیست. توسعه مد نظر در برنامه‌های توسعه، به معنای «گذار از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب به شکلی همه‌جانبه و در ابعاد گوناگون اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی» است. توسعه (پیشرفت) فرهنگی، به معنای پذیرش هنجارها و ارزش‌های دیگر کشورها نیست، لذا توسعه‌یافتگی به معنای مصطلح متداول غربی مد نظر نیست، بلکه همان‌گونه که مقام معظم رهبری بیان کرده‌اند، جمهوری اسلامی ایران باید به دنبال توسعه و پیشرفتی که به مقتضای شرایط تاریخی، جغرافیایی، میراث، آداب و فرهنگ اسلامی و ایرانی باشد. مبانی معرفتی و مبانی فلسفی و مبانی اخلاقی بر نوع پیشرفت، تأثیر بسزایی دارد. اساس نگاه اسلامی به پیشرفت، بر پایه این نگاه به انسان است: اسلام انسان را یک موجود دوساحتی می‌داند؛ دارای دنیا و آخرت.^۱

تبدیل نگاه مقطعی و ناپایدار به رویکرد پایدار و منسجم

نگاه و رویکرد فرهنگی حاکم بر برنامه‌های توسعه و اعتبارات اختصاصی، برآمده از سیاست‌های مقطعی و ناپایداری بوده که بسته به شرایط و افراد متغیر است. این دولت‌ها بوده‌اند که بسته به رویکردهای خود، نگاهی انقباضی یا انبساطی به اعتبارات مراکز دینی - حوزوی داشته‌اند و این رویکرد مهم‌ترین آسیب و چالش است. لذا منظور از سیاست‌های ناپایدار، رویکردهای مقطعی دولتمردان نسبت به نهادهای دینی بوده است که باید به سمت نگاه منسجم و پایدار سوق پیدا کند؛ به این معنا که براساس کارکردها و وظایفی که این نهادها عهده‌دار هستند (فارغ از نگاه سلیقه‌ای)، به همان میزان در برنامه‌های میان‌مدت از آنها در حکمرانی استفاده شود تا در نگاه بلندمدت به صورت پایدار و مستمر، بخشی از وظایف حکمرانی را عهده‌دار شوند.

در قوانین برنامه گذشته - به استثنای مواردی - مشارکت پیوسته و مطالبه‌گرایی از حوزه‌های علمی در حوزه‌های مختلف به خصوص در عرصه آموزش و پژوهش نشده است و سعی نشده تا از ظرفیت آنها در تولید علم استفاده شود. این درحالی است که در فراغیند برنامه‌ریزی باید امکان تعامل پویا نهادهای حوزوی از جانب حاکمیت در نظر گرفته شود که این مهم به آزادسازی حداکثری ظرفیت‌های این نهاد در جهت رفع نیازهای علمی، تبلیغی، فرهنگی و غیره در جامعه کمک می‌کند.

البته گفتنی است که در جانب دیگر، بسیاری از این نهادهای دینی و مراکز مرتبط به حوزه‌های علمی، براساس ضرورت‌های تاریخی و سیاسی، به تدریج شکل گرفته‌اند. در نتیجه ملاحظات سیاستگذاری نسبت به این نهادها و برنامه‌هایشان، تدریجی، مقطعی و با توجه به رفع نیاز روزمره ایجاد شده است.

بازسازی ساختارهای فرهنگی

وجود برنامه‌های مشابه برخی از نهادهای حاکمیتی فعال در حوزه دین، در مواردی منجر به شائبه موازی‌کاری شده است. برای مثال، برنامه تبلیغ و ترویج ارزش‌های اسلامی از جمله برنامه‌های سنتی حوزه‌های علمی بوده که همواره حوزه و روحانیت آن را وظیفه خویش می‌داند؛ لکن به دلایلی، برخی مراکز تبلیغی دیگری نظیر سازمان تبلیغات اسلامی،

۱. بیانات در دیدار استادان و دانشجویان دانشگاه کردستان ۱۳۸۷/۰۲/۲۷

دفتر تبلیغات اسلامی، ستاد اقامه نماز، امور مساجد و سازمان اوقاف و امور خیریه نیز شکل گرفتند که متولی اجرای برنامه‌های دینی و فعالیت‌های تبلیغی شدند.

به‌نظر می‌رسد با توجه به منویات مقام معظم رهبری، مبنی بر بازسازی انقلابی ساختار فرهنگی کشور، مقتضی است در یک سیاست جامع و کل‌گرایانه همه دستگاه‌های دینی تبلیغی براساس اقتضانات نوین، به هماهنگی و یکپارچگی بیشتری با محوریت استفاده از ظرفیت حوزه‌های علمیه دست یابند. شایان ذکر است ایده‌های کلی و بدون پشتوانه کارشناسی نظیر ایجاد متولی واحد به‌دلیل وجود موازی‌کاری، جز مضیق کردن اعتبارات فرهنگی، حاصل دیگری تاکنون نداشته است.

ضروری است در قانون هفتم برنامه توسعه، برنامه نهادهای دینی - حوزوی مشخص باشد و در اجرای این برنامه نقش همه دستگاه‌های اصلی و همکار مشخص و روشن تبیین گردد. نقش مراکز دینی - حوزوی براساس کارکردهایی که دارند در برنامه‌های مرتبط مانند تبلیغ و فرهنگ دینی، آموزش و تحقیقات دینی به‌عنوان دستگاه اصلی در کنار دیگر نهادها و دستگاه‌ها روشن و عملیاتی باشد تا از ظرفیت آنها - اعم از ظرفیت دانشی، نیروی انسانی و غیره - استفاده بهینه و حداکثری شود. باید نقشی درخور و سزاوار به حوزه‌های علمیه داده شود و صرفاً نباید به‌عنوان دستگاه فرعی و همکار تلقی شوند. زیرا حوزه در کنار دانشگاه‌ها، تربیت‌کننده اصلی نیروهای انسانی هستند. علاوه بر این در سایر ارکان اقتصادی، سیاسی و اجتماعی برنامه توسعه نیز باید نقش زمینه‌ای و بسترساز به حوزه‌های علمیه داده شود و الزامی برای دستگاه‌های دیگر وجود داشته باشد تا از این ظرفیت استفاده کنند.

توجه به ظرفیت و کارکردهای نهادهای دینی در حکمرانی

برنامه‌ریزی مستلزم این است که ماهیت، اساسنامه و کارکرد این مراکز به‌خوبی شناخته شود، اهداف و اولویت‌ها تعیین شده، نحوه اجرا مشخص و درنهایت اقدامات لازم به شکل مدون طرح‌ریزی شود. قوانین برنامه توسعه که برنامه‌های میان‌مدت حاکمیت هستند باید به پشتوانه اصول فرهنگی جمهوری اسلامی، در پی سیاست و راهبرد خاصی در حوزه دین و فرهنگ باشند؛ حال آنکه پیوستار سیاست فرهنگی در این برنامه‌ها مشاهده نمی‌شود. نهادهای دینی حوزوی باید در یک ارتباط دائمی با امور مختلف باشند و پیوست‌های دینی را تهیه کنند.

مقتضی است در قانون برنامه هفتم نگاه به نهادهای دینی حوزوی، حداقل در سه بخش تبلیغ و فرهنگ دینی، آموزش، پژوهش و تحقیقات دینی پررنگ باشد و از همه ظرفیت‌های آن به‌صورت منسجم و یکپارچه در حکمرانی استفاده شود. مسئله توسعه علوم اسلامی و بالخصوص علوم انسانی اسلامی ازجمله مسائل اصلی کشور است که مبانی و بسترهای شکل‌گیری آن در حوزه‌های علمیه باید پی‌ریزی و پیگیری شود تا در حوزه‌های مختلف حکمرانی دینی از آنها بهره گرفته شود و این مبانی را در احکام برنامه توسعه مد نظر قرار داد.

باید نگاه جامعی به این مراکز و برنامه‌های آن وجود داشته باشد. به همین منظور لازم است که ظرفیت‌های علمی، آموزشی پژوهشی تبلیغی و فرهنگی این مراکز در قوانین برنامه دیده شود و طبق آنها برنامه‌ها و اقدامات لازم تدوین شود. در بیشتر برنامه‌های توسعه، مراکز حوزوی ذیل بخش فرهنگ ملاحظه شده‌اند و این منجر شده بودجه این مراکز صرفاً به فصل دین و مذهب خلاصه شود. حال آنکه بسیاری از این مراکز، کارکردهای آموزشی و تحقیقاتی گوناگونی دارند که همانند دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی باید مورد حمایت قرار گیرند. برای مثال، توسعه علوم انسانی اسلامی همواره یکی از دغدغه‌های نظام جمهوری اسلامی بوده که پایه و اساس تولید و توسعه آن در مراکز حوزوی است و این

مهم جز با پشتیبانی امکانپذیر نیست. بنابراین، باید نگاه حداکثری به برنامه‌ها، وظایف و ظرفیت‌های مراکز دینی و حوزوی در ارائه رویکردها و پیوست‌های فرهنگی و دینی در فصول مختلف برنامه توسعه مستقر شود. به منظور ترویج و توسعه نگرش اسلامی، مرجعیت حوزه‌های علمیه در عرصه‌های گوناگون فرهنگی، علمی، آموزشی، پژوهشی، تبلیغی و غیره ملاحظه شود و نگاه به آنها صرفاً محدود به بخش یا فصلی جداگانه نباشد.

بدین منظور لازم است مراکز دانشگاهی، تحقیقاتی، دینی و فرهنگی؛ ارتباط مؤثر، مستمر و نظامند با حوزه‌های علمیه داشته باشند تا بتوانند نیروی انسانی کارآمد و آموزش و پژوهش‌های متناسب با نیاز نظام مقدس جمهوری اسلامی توسعه یابد. در یک دسته‌بندی کلی می‌توان نقصان‌های موجود در برنامه‌های توسعه پیشین را به شکل زیر نشان داد، تا بتوان براساس آن احکام مورد نیاز در برنامه هفتم توسعه پیرامون مراکز دینی و حوزوی تدوین کرد.

تبدیل نگاه بخشی به فرابخشی

فرهنگ و دین نباید صرفاً به‌عنوان یک بخش در کنار دیگر بخش‌ها باشند، بلکه نگاه بخشی باید تبدیل به نگاه فرابخشی شود. به تعبیر مقام معظم رهبری، فرهنگ «روح کالبد هر جامعه است»^۱ بر این اساس «همه چیز مترتب بر فرهنگ است. فرهنگ حاشیه و ذیل اقتصاد نیست، حاشیه و ذیل سیاست نیست، اقتصاد و سیاست حاشیه و ذیل بر فرهنگند»^۲ در این منظر «فرهنگ یعنی باورهای مردم، ایمان مردم، عادات مردم، آن چیزهایی که مردم در زندگی روزمره با آن سر و کار دائمی دارند»^۳.

بنابراین پرداختن به امر فرهنگ و دین نباید در زیر سایه سلطه مسائل دیگر نظیر اقتصاد و سیاست باشد. اقتضای انقلاب فرهنگی جمهوری اسلامی ایران این است که پیوست‌های فرهنگی و دینی در همه فصول و بخش‌ها ملاحظه شود. این پیوست‌نویسی اتفاقی است که باید از خلال مراکز دینی و حوزوی صورت پذیرد. چنانچه حمایت و استفاده حداکثری از این ظرفیت نشود و ملاحظات و اقتضات آنها نادیده گرفته شود و یا به آنها صرفاً بخشی‌نگری شود، امکان به حاشیه رفتن این نهادها در امر سیاستگذاری فرهنگی کشور وجود دارد. نگاه به ظرفیت مراکز دینی حوزوی باید نگاهی جامع باشد به‌گونه‌ای که به‌عنوان فرانهاد در تعامل با سیستم‌های علمی، تبلیغی، دینی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی و غیره قرار گیرد. این مراکز باید مواجهه‌ای همه‌جانبه در نسبت با اجتماع و مردم، سیاست و حاکمیت، اقتصاد و توسعه، دین و فرهنگ قرار داشته باشند؛ لذا در برنامه هفتم باید نقش و ظرفیت این مراکز در فصول مختلف ملاحظه شود و نگاه بخشی به نگاه فرابخشی تبدیل گردد.

اقتصاد پایدار حوزه فرهنگ و دین

نکته مغفول در این بخش مسئله اقتصاد فرهنگ و دین به‌لحاظ حاکمیتی است. نکته‌ای که درباره منابع مالی نهادهای حوزوی دینی باید ملاحظه گردد و به‌نظر می‌رسد که در این زمینه ابهام‌هایی وجود دارد، این است که به‌طور سنتی بخش عمده‌ای از منابع مالی این نهادها از طریق وجوهات شرعی و مراجع عظام تقلید تأمین می‌شود. در کنار آن کمک‌های مردمی، وقف، صدقات و نذورات از جمله این منابع بوده‌اند. بنابراین همچنان نیز ارتزاق اصلی روحانیت و طلاب با حمایت مراجع دینی و مردم متدین است و اعتبارات ناچیز دولتی عموماً صرف بیمه و تأمین اجتماعی می‌شود که آن هم به‌گونه‌ای به صندوق دولت بازمی‌گردد. اما به‌واسطه نیازهای کشور برای استفاده بیشتر از ظرفیت این مراکز در حکمرانی دینی و همچنین برقراری عدالت آموزشی (همانند دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی) در کنار عدالت معیشتی، مقتضی است این اتفاق رقم خورد که از منابع عمومی و نهادهای

انقلابی برای استفاده بیشتر از ظرفیت‌های گوناگون این مراکز - تحت نظر مقام معظم رهبری - استفاده شود. بر این اساس باید برای گسترش برنامه‌ها و فعالیت‌های این مراکز به‌خصوص در جنبه آموزشی و تحقیقاتی، منابع مالی پایدار مشخص گردد. البته مطلوب این است که منابع نهادهای دینی، پایدار و مستقل از دخالت‌های سیاسی و یا سلیقه‌ای باشد تا بتوان برنامه‌ریزی بلندمدت داشت و از ظرفیت حوزه در کنار دانشگاه استفاده شود. بخشی از قوانین برنامه توسعه درباره مراکز فرهنگی و دینی و حوزوی، متأسفانه فاقد پشتوانه، فاقد محل تأمین اعتبار یا ضمانت اجرایی هستند. این نکته به‌خصوص درباره مراکز حوزوی (برخلاف سایر مراکز آموزشی)، بیشتر مشهود است.

ملاحظات آینده‌شناختی و اقتضائات اجتماعی

موضوعات آینده‌پژوهی دربرگیرنده احتمالات ممکن و گونه‌های مطلوب، برای دگرگونی از گذشته و حال، نسبت به آینده هستند. در حوزه دین و دینداری، رسیدن به وضعیت مطلوب مؤثر، مستلزم برنامه‌ریزی و ازپیش آماده شدن برای مواجهه با مسائل مهم پیش رو، به‌خصوص در حوزه دین و دینداری است. بدون مواجهه آینده‌نگرانه نمی‌توانیم به تحقق کامل مسائل دینی در جامعه، امیدوار بود. امروزه با افزایش روندهای تغییر در حوزه سبک زندگی، دگرگونی فرهنگی، مرجعیت اجتماعی و غیره، مسائلی نوپدید در حوزه دین و دینداری را به‌همراه خواهد داشت که لاجرم باید به ملاحظات آینده‌شناختی و اقتضائات اجتماعی توجه کرد. در تدوین قوانین برنامه توسعه درصدد ترسیم برنامه‌ای مطلوب برای نقش و ظرفیت حوزه‌های علمیه در آینده نشده و صرفاً به ارائه برنامه و تکلیف‌هایی برای آنچه رخ داده بسنده شده است. در رویکرد آینده‌نگرانه فعالیت‌هایی در حوزه تبلیغ، پژوهش، آموزش نظیر فرهنگ‌سازی، آموزش سواد رسانه‌ای، پژوهش و تولید محتوا و تبلیغ نوین دین که از جمله مباحث فضای مجازی هستند باید در قوانین برنامه‌های پنجم و ششم توسعه پیرامون مراکز حوزوی لحاظ می‌شد تا با تولید محتوا و حضور کنشگرانه در این فضا به امر تبلیغ، آموزش و فرهنگ دینی بیشتر پرداخته می‌گردید. این موارد ملاحظاتی هستند که صرفاً با آینده‌نگری در برنامه‌ها حاصل می‌گردد، لذا در برنامه هفتم توسعه، ضروری است به اقتضائات پیش روی کشور توجه کرد و از این نهادها در حل مشکلات کشور استفاده بیشتری کرد.

جمع‌بندی

بررسی برنامه‌های توسعه نشان داد که توجه به برنامه‌ها و مراکز دینی و همچنین نقش مراکز حوزوی در ابعاد مختلف فرهنگی، دینی، اجتماعی و علمی کشور، به‌صورت تدریجی شکل گرفته است. در برنامه‌های نخست توسعه، رویکرد و نگرش برنامه‌ها بیشتر معطوف به برنامه‌های سازندگی و بازسازی بعد از دوران دفاع مقدس بود. تأکید برنامه اول توسعه درباره دستگاه‌های فرهنگی و تبلیغی، تأسیس نظام متحد و هماهنگ و ادغام سازمان‌ها و مراکز موازی بوده است که در این‌باره موفقیتی حاصل نشده است و چنانچه در بررسی‌ها گفته شد «فقدان موفقیت در زمینه حذف فعالیت‌ها و ناتوانی در ایجاد تشکیلات مناسب و ضعف هماهنگی بین نهادها و دستگاه‌های فرهنگی و هنری مختلف به‌منظور ایجاد نظام هماهنگ تبلیغات کشور» یکی از نقاط ضعف در بررسی عملکرد فرهنگی است که به‌نظر می‌رسد همچنان با این ضعف مواجه هستیم و نیازمند بازسازی ساختار فرهنگی هستیم. البته این بازسازی لزوماً به‌معنای ادغام دستگاه‌ها و یا رویکرد موازی‌کاری مصرح در برنامه‌های توسعه نیست.

روند توجه به مراکز فرهنگی و دینی در برنامه‌های توسعه، به تدریج از برنامه سوم آغاز گردید. در این برنامه، قوانین مصرح‌تری نسبت به دستگاه‌ها و برنامه‌های دینی مشاهده شد. از جمله اقدامات و برنامه‌های دولت این بوده که برخی مراکز دینی مانند سازمان تبلیغات یا دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، موظف به تحقیقات و مطالعاتی در خصوص نیازمندی‌های تبلیغ دینی در سراسر کشور هستند. همچنین شاهد اعطای تسهیلات و معافیت‌های فرهنگی به حوزه‌های علمیه در کنار دیگر فضاها می‌هستیم.

اوج توجه به مراکز حوزوی را می‌توان در برنامه چهارم و پنجم مشاهده کرد. به‌خصوص در برنامه پنجم که علاوه بر اینکه بخش مجزایی را به «فرهنگ اسلامی - ایرانی» اختصاص داده، همچنین در مواد گوناگونی به نقش مراکز حوزوی به‌خصوص در جنبه آموزشی و پژوهشی نیز توجه شده است (توجه به تبلیغ دینی، آموزش و پژوهش‌های دینی مشهود است). در این برنامه سعی در این شد که مراکز دینی در کنار دیگر دستگاه‌های فرهنگی و علمی آورده شده و برای آنها احکام و برنامه‌هایی تدوین شود. برای مثال در حمایت از توسعه انجمن‌ها و قطب‌های علمی یا در تحول بنیادین آموزش عالی، علاوه بر دانشگاه برای حوزه علمیه نیز نقش‌هایی ملاحظه کرده است یا در تهیه برخی اسناد ملی و بین‌المللی، نقشی برای حوزه علمیه قم و جامعه المصطفی العالمیه ترسیم شده است. علاوه بر این رویکردی که در برنامه‌های قبل شکل گرفته بود و معافیت‌ها و تسهیلاتی برای حوزه علمیه در کنار برخی مراکز فرهنگی و دینی در نظر گرفته شده بود، در این برنامه نیز وجود دارد؛ که برخی احکام در قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه تنفیذ شدند.

براساس ملاحظاتی که در این گزارش ذکر شد، پیشنهادهای راهبردی براساس ظرفیت و کارکرد این مراکز حوزوی در برنامه هفتم بیان شد تا بتوان به بهترین گونه از نهاد دینی، علمی، آموزشی، پژوهشی و فرهنگی در حکمرانی کشور بهره برد. به‌عبارتی چنانچه بخواهیم، سیاستگذاری فرهنگی میان‌مدت در استفاده از ظرفیت مراکز دینی حوزوی مقرر گردد، باید در برنامه‌های توسعه به‌صورتی هدفمند سازوکار حمایتی و مجزا لحاظ شود و نیز بهره‌گیری از این مراکز در سایر ابعاد برنامه توسعه به شکل فرابخشی مبنا قرار گیرد.

بر این اساس ضرورت دارد که در برنامه هفتم توسعه، ریل‌گذاری اساسی و میان‌مدت در حوزه دین گذاشته شود که از مهم‌ترین آنها می‌توان به بازسازی ساختارهای فرهنگی دینی، توجه به ظرفیت و کارکردهای نهادهای دینی در حکمرانی (براساس منویات بیانیه گام دوم انقلاب)، تبدیل نگاه بخشی به فرابخشی در حوزه دین، اقتصاد پایدار حوزه فرهنگ و دین اشاره کرد.

۱. ارحامی، آسیه. بررسی لایحه بودجه سال ۱۳۹۳ کل کشور، بخش فرهنگ، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۲.
۲. مستمع، رضا و همکاران. بررسی لایحه بودجه سال ۱۳۹۷ کل کشور نهادهای دینی و تبلیغی، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۶.
۳. قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور.
۴. قانون برنامه پنج‌ساله اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
۵. قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
۶. قانون برنامه پنج‌ساله چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
۷. قانون برنامه پنج‌ساله دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
۸. قانون برنامه پنج‌ساله سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
۹. قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.
۱۰. گزارش عملکرد قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۹۶، ریاست‌جمهوری، سازمان برنامه و بودجه کشور، ۱۳۹۷.
۱۱. گزارش عملکرد قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۹۷، ریاست‌جمهوری، سازمان برنامه و بودجه کشور، ۱۳۹۸.
۱۲. گزارش عملکرد قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در سال ۱۳۹۸، ریاست‌جمهوری، سازمان برنامه و بودجه کشور، ۱۳۹۹.
۱۳. مستندات برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی، جلد یازدهم، عملکرد برنامه اول توسعه اقتصادی اجتماعی فرهنگی جمهوری اسلامی ۱۳۶۸-۱۳۷۲، تهران، سازمان برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی، اجتماعی، ۱۳۷۳.